کۆماری عیراق
وەزارەتی رۆشنبیری و راگەیاندن
دەزگای رۆشنبیری و بلاوکردنەوەی کوردی
زنجیرەی ژمارە (٢٥٧)

مێژووی زمانی کوردی

نووسینی: زبیر بلال اسماعیل
وەرگێڕانی: یوسف رؤوف علی

کۆماری عیراق
وەزارەتی رۆژشنبیری و ڕاگەیاندن
دەزگای رۆشنبیری و بلاوکردنەوەی کوردی
زنجیرەی ژمارە (١٠٤)

مێژووی زمانی کوردی

نووسینی: زبیر بلال اسماعیل
وەرگێرانی لە عەرەبییەوە
یوسف رؤوف علي

بەغدا ―――――――――― ١٩٨٤

ئەم کتێبەی کـــە لەبەر دەست دایـە ، دەربارەی مێژووی زمانی کوردی دەدوێت و هەوڵمان داوە کە بتوانین پێوەندی مێژوویی ئەم زمانە ، بە زمانە ئێرانیەکانی دیکەوە کـە سەر بـە خێزانی هیندۆ ـ ئەوروپایین ، تیا دا نیشان بدەین • جگە لەوەی کە هەولێ ئەوەشمان داوە ، ئەو قۆناغە مێژووییانە دەست نیشان بکەین کە ئەم زمانە و زمانە ئێرانیەکانی دیکە ی پێدا تێپەڕیون •

بە ئەنجام گەیاندنی ئـەم کارە لـــە پێناوی ئەوەدایە کـــە خوێنەرانی خۆشەویست ، هەندێ زانیاری پەیدا بکەن دەربارەی ئەو گەلە هیندۆ ـ ئەوروپاییانەی کە بۆیان لواوە ، ڕۆلێ سیاسیو شارستانی لەو پەڕی ڕۆژ هەڵاتی (میسۆپۆتامیا) دا بە گشتی و لە کوردستان دا بـە تایبەتی ببینن • مەبەست لەم گـەلانەش ، میتانی و حووری و حیشی و ماد و پارس و ئەخمینی یە • *

---

* وشەی پارس پارت ، پارسوا ، هـەر سێکیان مانای کـــەنار دەگرێتەوە ، پارتیش ، رەنگە بەو هۆزانە گوترا بێت ، کـە بەشێوەکانی خوارووی رۆژئاوا قسەیان کردبێت : بروانە برهان قانع ـ میدیا ـ چاپی یەکەم ١٩٧٨ ل ١٠٩ وەرگێر

هەموو ئەم گەلانەش ، وەك نەتەوەی کـــورد ، هیندۆ ـ ئەوروپایین و لە ڕووداوە کۆنەکاندا ، دەستی بالآیان هەبووە لە ڕەگەزو زمان دا ، سەر بە خێزانە زمانی هیندۆ ـ ئەوروپایین •

ڕیشەی ئەم گەلانەش ، لە ڕووی ئایینەوە ، هـەر بۆ یـەك ڕەگەز دەگەڕێتەوە • بـۆ نموونە : ئاینی زەردەشتی ، کـە لـە میدیاوە ، بەرەو ئێرانی ڕۆژهەلاتی و هـەندێك جێی دی بـلاو بووەوە ، لە ئاینی کۆنی موزدی ئاری‌یەوە دروست بووە • ئەم ئاینەش لە زۆر ڕووەوە لەگەڵ ئاینی حووری و کاشی‌دا یـەك دەگرنەوە • ئەم نەتەوانەش ، هەر هەمان خوایان پەرستووە ، کە هیندیەکان و شوێن کەوتووانی ئاینی موزدی پەرستوویانە ، ئەو ئاینەی کە لە ئاینی زەردەشتی دا دەنگی دایەوە بـە ئاینی بـاو باپیرانی کورد واتە مادەکان ـ دەژمێردرێت •

بەهۆی ئەم زانیاریانەوە ، دەتوانین لەو مەڵبەندە مێژوویی و شارستانێتی یە بگەین کە کوردو گەلانی دیکـەی تێدا ژیاوە • هەڵبەت ئەویش لەڕووی هاو ڕەگەزی و هاو زمانی و چۆنێتی گـوزەران کردنیانە لەگـەڵ یەکتریدا و لـە تەنیـا ناوچەیەکی جوگرافیایدایە •

گەر هاتوو ئێمە لـە ڕووی ڕێزمانەوە لـە زمانی‌کـوردی بکۆڵینەوە و بەدوا پێوەندی مێژوویی نێوان ئـەم زمانە و ئـەو زمانی ئاڤێستایە دا کـە هەندێك بـە زمانی مادەکانی دا دەنێن ،

بگەڕێین ، ئەمە کارێکە لە باسەکەمان دوور دەخاتەوە • خۆ ئەگەر گتێبی پیرۆزی زەردەشتیش کــە مێژووەکەی ، بـۆ سەدەی حەوتەمی پێش زایین دەگەڕێتەوە ، بکەین بــە بناغەیەك بـۆ نووسینەوەی بنچینە گشتیە کانی زمانی کوردی ، بەو پێیەی کە ئاڤێستا ، کۆنترین نموونەی نووسراوی زمانە ئێرانیەکانی سەر بەهیندۆ ـ ئەوروپایی بێت و زمالی (ئەدەبی) لێ دروســت بکەین ، دیسانەوە هەر لە باسەکە دوور دەکەوینەوە • کەوا بێت بۆ پێك هێنان ودامەزراندنی زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کورد ، پێویستە لێکۆلینەوەیەکی مێژوویی زمــانی کــوردی بکرێت و بەدوای کۆنترین و دوورترین ڕەگەزیدا ، بە خۆی و هەموو لق و شێوە زیندوو ، مــردووەکانیەوە بگەڕێین ، جگە لــەوەی کە دەبێت بەراوردێك لە نێوان زمانی دایك و شێوە زیندووەکانیدا بکرێت ، لە پێناوی زانینی بناغە گشتی و تایبەتیە دیارەکانی ئەم زمانە کە لە یەك چوار چێوەدا کۆیان دەکاتەوە و بە (زمانێکی)سەر بەخۆی نــاو دەبەین • ســەرەڕای لێکۆلینەوەش لــە تایبەتیە ڕێزمانیەکانی ئــەم زمانە کــە بــە کارێکی گــرنگ دادەنرێتو شوێنێکی تایبەتی بۆ زمانەکە دیــاری دەکات ، لــە نێوان ئــەو زمانانەی سەر بە هیندۆ ـ ئەوروپایین و دەبێتە مایەی پاراستن و فراوان بوونی زمانەکە ، هەر وەکو هەموو زمانەکانی دیکە •[١]

(١) بڕوانە گۆڤاری کــۆڕی زانیاری کــورد ، ژمــارە (١) سالی ١٩٧٣ ، ل ٢٠٥ ـ ٢٠٧

ئێمە لەم باسە بچووکەدا نامانەوێت بەرەنگاری ئەو ئەرکە دژوارە ببینەوە ، کە لێکۆڵینەوەی زمانی کوردی یەلە دەنگ و دەستور و ئەلف و بێی کۆنی • هەروەها سەرەتاش بۆ پێك هێنانی زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کورد و دانانی زمانی ئاڤێستا بە بناغەیەك بۆ ئەم زمانە ، هەڵبەت ئەمە تەنیا کاری زمانناسە کوردەکانە • چونکە ئەم باسە تەنیا هەوڵدانێکە بۆ زانینی هەندێك بار و دۆخی مێژوویی کورد و لێکۆڵینەوەی گرنگترین نووسراوی دەسکەوتووە تا ئێستا • کە پێوەندی بە زمانی کوردی یان یەکێك لە قۆناغەکانی گەشەکردنیەوە هەیە •

واتە کە ئێمە ئاڤێستا مان بە بناغەیەك بۆ زمانی (ئەدەبی) دانا ، بەپێو یستمان زانی کە لە ئاینی زەردەشتی بدوێین کۆنیدا ، لە زانینی بنچینەی زمانی کوردی و ئەلف و بێی کۆنیدا ، یارمەتی دەرمان بێت •

رۆڵەی لە بواری هەر بەرهەمێك ئەدەبی •• زانستی ••• تد بە خۆمان - بە یەکەم هەنگاو دەزانین ، دەشێت بێتە پێشەکیەك

بۆ لێکۆڵینەوەی زانستی تر لە زمانی کوردی لە پێناوی دامەزراندن و پێك هێنانی زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کورد دا •

زبیر بلال اسماعیل

له ڕاستیدا ، وەرگێڕان ، بە جۆرێك لە هونەرەكانی نووسین دەژمێردرێتو ، ئەگەرچی بەرهەمێكی گوازراوەیە لە زمانێكەوە بۆ زمانێكی دی ، بەڵام تام و بۆی تایبەتی خۆیی هەیە و ئەو ڕۆڵەی لەبواری خزمەت كردندا دەیبینێت ، فەرامۆش ناكریت

وەرگێڕانی هەر بەرهەمێك ئەدەبی .. زانستی ... تد بە كارێكی كەمێك سەختو دژوار دەژمێردرێت و بە ئاسانی بۆ وەرگێڕ نایەتە بەرهەم ، چونكە وەك هەر جۆرە نووسینێكی دی هەل و مەرجی تایبەتی خۆیی هەیە و پێویستی بە وردی و شارەزایی زمان ناسیدەكات ، هەتا ئەو بەرهەمە بەپێی خواست و ئارەزووی چ نووسەر و چ خوێندەواران بە ئەنجام بگەیەنرێت . هەرچەندە ئەو بابەتەی كە لە زمانێكەوە بۆ زمانێكی دی وەردەگێڕێت ، وەك كەرەسەیەك لە بەردەست دایە و مەودای دەستكاری كردنی بابەتە ئەسڵیەكە بۆ وەرگێڕ نیە ، بەڵام ئەركێكی دی بۆ وەرگێڕ دێتە پێشی كە تا ڕادەیەك سەبارەت بە زمانی دووهەم گرنگترە ، هەڵبەت ئەویش داڕشتنی هەمان بیر و ناوەڕۆكی زمانی یەكەمە (واتە زمانی نووسینی بابەتە ئەسڵیەكە) لە زمانی دووهەم دا كە دەبێت

ئاگاداری(تایبەت وبنچینە و لایەنە وردەکان و چۆنێتی بەکارهێنانی ووشە و زاراو موفرەداتی) زمانە کە بکرێت لـە پێناوی بـەدی هێنانی ئەنجامی مەبەست داو بۆ گواستنەوەی ئەو ئەمانەتە بـە شێوەیەکی راست و دروست • لێرەدا مەبەست لە تایبەتی زمانێکی دیاری کراویش (وەك زمانی کوردی) دیارە تایبەتی فۆنەتیکی و ڕێزمانی و هەموو ئەو لایەنانەیە کە سەر بە زمانەکەن •

بەکورتی دەڵێین ، مەرامی ئێمە لە وەرگێڕانی ئەم کتێبەدا تەنیا پتر کردنی سەرچاوەیەکی کوردی یە بۆ مێژووی زمانەکەمان و خزمەتێکی بچووکە بۆ ئەم زمانە ، کە تازە پێی ناوەتە قۆناغی گەشە کردنیەوە و بەرە و پێشەوە هەنگاو هەڵدێنیت •

دەمـەوێت ئـەوە بڵێم کـە بەرهەمی نووسـەر ، ناسنامە و پێناسەی ئاستی خاوەنەکەی نیشان دەدات وئەو خاوەن بەرهەمەش، لە توانای خۆیدا نیە کە حوکمی و خراپی بە سەر کارەکەیـدا بدات ، بەڵکو ئەو مافـە بەرە و ڕووی خوێندەواران دەکاتەوە و لە سەنگی مەحەکی رەخنەی ڕاستەقینە دا ، لایەنی چاکـە و زیان و ڕادەی کەڵك بەخشین یان ناتەواوی بەدەرە ، نەء چونکـە سەرتای هەموو کارێك هەر بەم جۆرە دەست پێدەکات و لـە ئەنجامی بەردەوام بوون و قاڵ بوون دا ، ئەو جا نووسەر ووردە وردە خۆی لە هەڵە و ناتەواوی رزگار دەکات •

زۆر جار دێتە سەر وەرگێڕان ، یەکسەر ووتە بە نرخەکەی ــ

ماموٚستا ڕەسولی حەمزەتۆف ـ دێتەوە یادم کە دەڵێت : (شتی ترجمـە کراو وەك گولی ئـەو دیوی فەرش وایـە) • ڕەنگـە ماموستای ناوبراو لێرەدا ڕایەکی گشتی مەبەست بێت ، بەرامبەر بە هەموو جۆرە وەرگێراوێك و لە هەموو بوار و دەرفەتێك دا نەك تەنیا مەبەستی لە سەرەتا و یەکەم هەوڵ و هەنگاوی هەموو نووسەرێك بێت کە تازە دەستیان خامەی گرتبێت • بۆیە مرۆڤ لەم کاتانەدا خۆی بە ڕەنج بە خەسار دانانێت ئەگەر کارەکەی هەندێك ناتەواوی تێدا هەبێت •

لـە ڕاستیدا ئـەم کتێبە کـەلکی تایبەتی خۆیی هـەیە و کەلێنێکی بچووك لە زمانەکـــەمان دا پڕدەکاتەوە وا نموونـەی هەوڵ و ڕەنجی ماموٚستا (زبیر)ەو وەك کەرەسەیەکی سەرەکیش بەڵام دەبوایە ماموٚستای دانەر هەندێك لایەن و وشەی ئاڵۆزی تێدا کـــە هێشتا تـەم و مژی هەر بەسەرەوە ماوە و تا ئێستاش لـە ڕووی مێژووییەوە هـەر مایەی گفت و گـۆ و وت و وێـژی زماناس و ڕۆژهەڵات ناسانە •

هەرچەندە ئەم کتێبە بـە بەرهەمێکی بایەخـدار دەژمێردرێت ، بەڵام دەبوایە ماموٚستای دانەر هەندێك لایەن و وشەی ئاڵۆزی تێدا ڕوون بکردایەوە کە لە کتێبەکەدا هەن و سەر چاوەیەکی ئەوتۆش لە بەردەست دا نەبوو ـ کە جێی داخە ـ تا ئەو ئەرکە بگرمـە

ئەستۆ ، کە ڕەنگە ئەمە بووبێتە مایەی لاوازی ئەو لایەنانە و تێنەگەیشتنی .

لە کۆتاییدا ، ئومێدەوارم کە ئەم ڕەنج و کۆششەمان بە فیڕۆ نەچووبێت و چ دانانی کتێبەکە و چ وەرگێڕانی بۆ زمانی کوردی بە خزمەتێکی بچووکی زمانەکەمان دابنرێت لە پێناوی گەشەکردن و بەرەو پێشەوە چوونیدا .

وەرگێڕ .

١٩٧٨/٣/١٨

خێزانە زمانەکان

زماناسـان ، زمانەکانی جیهانیان بە سـەر چـەند خێزانە زمانێکەوە دابەش کـردووە • ئەم زمانانەش چـەند سیفەتێکی هاوبەشی وەك ڕەگەز و بنچینە ، ڕێزمان ، ڕێبازی پێشکەوتن بەیەکیانەوە دەبەستێتەوە •

گرنگترین ئەم خێزانە زمانانەش ئەمانەن :

یەکەم

خێزانی هیندۆ ـ ئەوروپایی •

ئەم خێزانە لە کۆمەڵێکی گەورە پێك دێت لەو زمانانەی لە ڕەگـەزو بنچینەدا نزیکن و ئـەو گەلانەی کـە بـەم زمانانە دەدوێن ، دەکـەونە ناوەڕاستی ئاسیا هـەتا ئەوپەڕی کـەناری ڕۆژئاوای ئەوروپاوە •

ئەم خێزانەش دەبێت بە دوو کۆمەڵی گەورەوە :

١ ـ کۆمەڵی ڕۆژهەڵاتی ، کە بە هیندۆ ـ ئاری ناسراوە و زمانی میتانی و سانسکریتی و ماد و ئەخمینی (فارسی کۆن) دەگرێتەوە • لەبەر ئەوەی ئەم کۆمەڵە ، پێوەندی ڕاستە و خۆی بە زمانی کوردی یەوە هەیە ، بە پێویستی دەزانین کە لە دواییدا بە درێژی لە سەری بدوێین •

٢ ـ کۆمەڵی ڕۆژ ئاوایی : هەندێ جاریش ئەم کۆمەڵە بە زمانانی (کانتۆم) نـاو دەبرێت و زمانەکانی تـری نەتەوەکانی ئاسیا دەگرێتەوە کە سەر بە خێزانە زمانانی هیندۆ ـ ئەوروپایین• جگە لەمەش ، ئەم کۆمەڵە ، زمانە ئەوروپاییەکان جگەلە فنلندی و مجری و باسکی ، دەگرێتەوە •

أ ـ زمانە جەرمەنیەکان [ئەڵەمانی ـ ئینگلیزی ـ داایمارکی ـ فلیمـەنکی (زمـانی بەلجیکـا) هۆلـەندی ، زمـانە ئەسکەندنافیەکان

ب ـ زمانە سلاڤیەکان [رووسی ، پۆلەندی ، چیکی ، سلۆڤاکی- یۆگۆسلاڤی ••] •

ج ـ زمانە لا تینیەکان یان ڕۆمانیەکان [ئیتالی ، فەرەنسی ئیسپانی ـ پۆرتوگالی] •

د ـ زمانی یۆنانی :

ئەمیش وەك زمانی ئەرمەنی و ئەلبانی ، شێوەیەکی سـەر بەخۆیە لە زمانە هیندۆ ـ ئەوروپاییەکان •(٢)

هـ ـ زماانی کەڵتی ، گرنگترینیان زمانی ئێرلەندییە •

دووهـەم

---

(٢) دەفتەری کوردەواری ، ژمارە ٣ ، ساڵی ١٩٧٠ وتـاری د • پاکیزە رفیق حلمی لە ل ١٠٤ بەدواوە •

دووهەم

خێزانی سـامی

ئەم خێزانە ، زمانی ئەو نەتەوانە دەگرێتەوە کە لە وڵاتی میسۆپۆتامیا و دوورگـەی عـەرەبی و ژووررووی ئەفەریقـادا دانیشتوون • زانایان ، زاراوی (سامی)یان لە ناوی (سـام کوڕی نوح) ـ ەوە وەرگرتووە ، کەلە (تەورات) یش‌دا هەر ئەو نەتەوانە دراونەتە پاڵ ئەم ناوە کە بەم زمانە دواون • ئـەم زاراوی (سامی) یـەش تەنیا لایـەنی زماننناسی و ڕۆشنبیری دەگرێتـەوە و مانای سـیفەتە مـرۆڤایەتی و ڕەگـەزایەتیەکان نابەخشێت •

ئەم خێزانەش لەم کۆمەڵ و زمانانە پێك دێت •

١ ـ کۆمەڵە باشووریەکان : گرنگترینیان : عەرەبی کۆنی خوارووی و شێوە دێرینە لە ێوچووەکانیەتی وەك (سبأی ، حمیری ، قتبانی ، ثمودی) ، عەرەبی نوێی باکوور و هەروەها زمانی حبشی •

(٢) ـ کۆمەڵە باکووریەکان : بریتی یـە لـە ئارامی کـۆن و سریانی وزمانی (صابئە) •

٣ ـ کۆمەڵێ ڕۆژئاوایی یان (کنعانی) کە بریتی‌یە لـــە فینیقی و عیبری •

٤ ـ کۆمەڵی ڕۆژهەڵاتی : بریتی‌یە لە ئەکەدی ، بابلی ، ئاشووری •

سێهەم

خێزانی ئۆراڵی کە لە دوو کۆمەڵ پێك دێت •

١ ـ ئۆراڵی : کە زمانی فنلندی و ئەستۆنی و مەجەڕی دەگرێتەوە •

٢ ـ ئەڵتیکی : کە زمانی تورکی ، مەگۆلی ، تەنوکوسی و مەنانشۆ دەگرێتەوە •

چوارهەم

خێزانی چینی تیبتی •

ئەمیش زمانی چینی و تایلەندی و بورمایی و تیبتی دەگرێتەوە •

دەبێت ئەوەش لە یاد نەکەین ، کە چەند زمانێکی دیکەهەن و گەلە دوا کەوتووەکانی ئەفەریقا و ئوسترالیا پێیان دەدوێن کە تائێستا ، نە بەتەواوی لێیان کۆڵراوەتەوە و نە دابەشیش کراون(٣) •

---

(٣) ڕۆشنبیری نوێ ، ژمارە ٣٦ سالی ١٩٧٤ ، وتاری د پاکیزە رفیق حلمی [کوردەکانی ئەمرۆکێن ؟] •

دێینەوە سەر باسی (کۆمەڵێ ڕۆژ هەڵاتی لە خێزانە زمانی هیندۆ ـ ئەوروپایی ، کـە زمانی نوێی کـوردی ، سەر بـەم خێزانەیە ئەم کۆمەڵەش بە زمانە ئێرانیەکان ناو دەبرێت کـە لـە (ئاریان) یا (ئاری یەکان) ەوە هاتووە ، ئەمانەش لە (بان)ە(*)

ئێرانیەکان و ڕۆژ هەڵاتی هیندستانەوە تا دەگاتە وڵاتی میسۆپۆتامیا دانیشتەجێ بوون •

وە بەپێی ئەوەی لە ـ ئاڤێستا ـ کتێبی پیرۆزی زەردەشتی دا باس کراوە ، دانیشتوانی ئەم ناوچانە ، ناوی خـۆیان بەسەر شوێنی نیشتەجێ بوونیاندا ، دابڕیوە و بووە بە (ئاریانافیجا) . یان بە (ئاریا ڤارتا) وەك لە (رەك ڤیدا)ی کتێبی پیرۆزی هیندەئاری یەکان دا هاتووە • هەڵبەت ئەم وشەی (ئێران)ە تازەیەش هەر لەم زاراوەوە پەیدا بووە •

ئەم زمانە ئێرانیانەش لە دوو کۆمەڵ پێك دێن •

١ ـ کۆمەڵی هیندی : کە لە زمانی (بنجابی ، کۆجراتی ، بەهاری ، بەنگالی ، هیندی رۆژ ئاوایی و ڕۆژهەڵاتی ، باراکراتی و راجاسانی) پێك دێت •

٢ ـ کۆمەڵێ ئێرانی : کە لە زمانی (فارسی کۆن و نوێ ، کوردی ئەفغانی ، بلووجی ، شێوەکانی ناوچەی پامیر ، ئۆزەتی

---

* بان = هضبه ـ وەرگێڕ

osseti له ناوچەی قەفقاسی ڕۆژئاوا و هەندێکی دی ...)
پێك دێت .[٤] .

له لایەکی دیکەوه ، دەتوانین ئەو زمانه ئێرانیانەی کە دانیشتووانی بانە ئێرانیەکان پێی دواون ، بکەین بە دوو بەشەوە :

١ ـ کۆمەڵی ژووروی ڕۆژئاوا : کۆنترین وێنەی ئەم کۆمەڵە ، زمانی یان ماد یان زمانی کتێبی پیرۆزی زەردەشتی (ئاڤێستا)یه . وه زمانی نوێی کوردیش بە زیندووترین وێنەی دەژمێردرێت .

٢ ـ کۆمەڵی خوارووی ڕۆژئاوا :

ئەو نووسینە بزماریانەی کە دەگەڕێنەوە بۆ سەردەمی هەخامەنشیەکان لە هەرێمی فارس دا کۆنترین نموونە دەژمێردێت کە تا ئێستا بە دەستمان گەیشتبێت[٥] .)

---

(٤) دەفتەری کوردەواری ، ژمارە ٣ ، ل ١٠٥

(٥) ڕۆژشنبیری نوێ ، ژمارە ٣٦ ، ل ١٧ .

زمانی کوردی

هەر وەك بۆمان روون بووەوە ، زمانی کوردی ، یەکێکە لە زمانە ئێرانیەکان و سەر بە لقی ژووروری ڕۆژئاوایە ، هەرچەندە ئەم زمانەش لـــە ڕووی ڕەگـەزەوە ، لەگـەڵ زمانـــەکانی دیکەدا سەر بەخێزانی هێندۆ - ئاری‌یە ، بەلاّم دراوەتە پاڵ ئەو زمانەی کە - ماد - ەکان پێ‌ی دواون و لە سەرەتای هەزاری یەکەمی پێش زایین دا لە ناوچەی گۆمی ورمێ دا ژیاون •

(بە ڕای زۆربەی لێکۆلەران ، کوردەکان بە پاشماوەی مادەکان دادەنرێن • مادەکانیش لـە نیوەی دووهـەمی سەدەی حەوتەمی پێش زایین دا ، توانیان دەست بە سەر نـاو چەیەکی گـەورەو فـراوان دا بگرن و دەسـەلاّت بەسەر ئێران و بەشی ژووروری عێراق و چەند بەشێك لە ئاسیای ناوەڕاست دا هەتا دەگاتە ڕووباری (خالص - قزل أرمق) ەوە پەیدا بکەن • هەر بەهۆی ئەو دار دەستە(*) سیاسی یەشەوە توانیان زمان و ئاینی خۆیان بەسەر دانیشتووانی کۆنی چیای زاگرۆس دا بسەپێنن)

(لێرەدا پێویستە بزانین ئەو مادانەی کـــە بـە باو و باپیرانی کوردەکانی ئەمرۆ دەژمێردرێن ، کێن ؟) •

---

* داروودەستە = نفوذ وەرگێر

(له تێکستەکانی(*) شاهی ئاشووری ، شەلمناسری سێهەم دا (٨٥٩ ـ ٨٢٨ پ • ز) ، بۆ یەکەم جار ناوی ئێرانیەکان هاتووە، ئەوەش لە کاتێکدا کە بەرەنگاری ئەو هەڵمەتە ئاشووری یـە بوون کـە لە ساڵی ٨٤٤ی پێش زانیین دا ، هێناویانەتە سـەر ناوچەی چیای زاگرۆس • هەروەها لە هەمان هەڵمەتیش دا ، ئاشووری یەکان نـاوی فارسەکالیان بردووە و داویانەتە پـاڵ پایتەختەکەیان کە (پرسوا) یان (فرسوا) بووە[٦] •)

دوای ئەوەش ، ئاشووری یەکان لە ساڵی (٨٣٦ پ • ز) پەلاماری وڵاتی میدیا ـ یان داوە و ناوی مادەکانیان بە (مادی Madai) بردووە و تەنانـەت شوێنە جوگـرافیاییەکانی فارسەکانیشیان دەست نیشان کردووە و دەڵێن (وڵاتی فارسەکان دەکەوێتە رۆژئاوا و خوارووی رۆژ ئاوای گۆمی ورمێ وە) • ئەوجا دەڵێن : (وڵاتی مادەکانیش دەکەوێتە خوارووی ڕۆژهەڵاتی ورمێ وە) ، کە ئەو ناوچانەی دەور و بەری هەمەدانی ئێستـا دەگرێتەوە •

ڕەنگە ئەم هۆزانەش کە لە سەدەی نۆهەمی پێش زایینەوە لەو ناوچانە دا نیشتەجێ بوون ، لە چەند جێیەکی دووری وەك

---

* تێکست = نص

(٦) پرسوا : مەنزڵگای کاتی فارسەکانە و دەکەوێتە نزیك گۆمی ورمێ ـ وە، پرۆفیسۆر کامرون ـ دەڵێت [ئەم شوێنە دەکەوێتە رۆژئاوای ورمێ ـ وە] • ئەمەش یەکەم شوێنە کە فارسەکان تیایدا دانیشتوون لە کاتێك دا کە ڕێی (فرسوماش) دەوە بوون و لەوێوە بۆ فارسا ـ هەرێمی فارس ـ ڕۆشتوون •

ناوچەی ڕۆژهەڵاتی دەریای ڕەشـەوە هاتبن • (هرتسفیلد) دەڵێت : [هۆزە ئێرانیەکان لە سەردەمی شەلمناسری سێهەمدا ، نە شارستانی بوون و نە لە جێیەکی دیاری کراویشـدا جێگیر بوون ، بەڵکو هەموو نێوان دەربەندی قەزوینەوە هاتوون • وە فارسەکانیش ڕووە و نزماییەکانی دەور و بەری کرماشان ، بەرەو خوار بوونەتەوە و دوا بە دوای ئەوانیش مادەکان هاتوون و لە هەمەدان دا جێگیر بوون] جگە لەم هۆزانەش ، کۆمەڵێکی دی بـە ناوی (زکـرتۆ) و ـ هاتوون و لە ڕۆژهـەڵاتی ئێران دا نیشتەجێ بوون • لـە دواییشدا (پارسەکان) هاتوون و لـە خوارووی دەریای قەزوین دا دانیشتوون[٧] •

مادەکان لە نەتەوە هیندۆ ـ ئەوروپاییەکان بوون و لەو وڵاتانەدا کە تیاداجێگیر بوون ، چەند میرنشینێکی بچووکیان دامەزراندووە • ئەم میرنشینانەش ، لە لایەن پاشا ئاشووری ـ یەکانەوە هـەر لەشەلمناسری سێهەمەوە تا دەگاتە سـەجوونی دووهەم ، جار و بار هێرشیان دەکرایە سەر بێ ئەوەی بتوانن بە تەواوی بە سەریاندا زاڵ بین • بەڵام کە (خشاترتیا) هات[٨] ، توانی هۆزە مادەکان یەکنجات و دەوڵەتی یەکگرتووی میدیا دابمەزرێنێت •

---

(٧) گۆڤاری ڕۆژی کوردستان ، ژمارە ٧ ساڵی ٩٧٢ ل ٢٠ وتاری دانەری ئەم کتێبە بە ناوی (مادەکانەوە)

(٨) دیوکو : کە ناوی لە بەڵگە نامە ئاشووریەکاندا هاتووە ، بە یەکـەم میری ناسـراوی مادەکان دەژمێردرێت و دوای ئـەم (خشاترىتا) و سێهەم میرلیشیان (کی أخسار) بووە •

له سەردەمی (سیاکسرلیس ، کەیئەخسار - کەیخوسرەو) له (٦٢٥ - ٥٩٣)ی پێش زایین‌دا ، توانی ئەو میرنشینه مادانەی کە بۆماوەیەك لـــە ژێر دەستی (ئەسکیشی) دا[٩] بوون ، سەر له نوێ یەکبخاتەوە و مادەکانیش ، توانیان خۆیان و لـــە ساڵی (٦١٢ پ ٠ ز)دا بەیارمەتی کلدانیەکان پاتەختەکەیان کە (نینوی) بوو ، بگرن ٠ هەروەها (کەیئە خسار)یش تـوانی دەست بەسەر ئەرمینیا و ئێرانی ڕۆژهەڵات دا بگرێت[١٠] ٠ بەم شێوەیە میدیا بوو بە دەوڵەتێکی بە هێزوپتە و ، وە دەسەڵاتدارێتی کەیخوسرە و گەیشتە ناو جەرگەی ئاسیای ناوەڕاست ٠وەپاش ئەوەی بەگژ پاشای (لیدیا)[١١] دا چوو لە (٥٩٠ - ٥٨٥ پ ٠ ز)دا ، سـنووری دەوڵەتی میدیا لـــە ڕۆژئاواوە گەیشتە ئـەو ڕووبارەی کە ئەمڕۆ بە (قزل أرمق) یان (خالص)ی جاران ناو

---

(٩) « ئەسکێشی - یەکان » لە سەدەی حەوتەمی (پ ٠ ز) ەوە تا سەدەی سێهەمی پ ٠ ز - لە کەناری ژووروی دەیاری ڕەشدا ، نیشتەجێ بوون زمانەکەیان ، سەر بە خێزانە زمانی هیندۆ - ئەوروپاییە و لە نیوەی دووهەمی سەدەی حەوتهەمی بەر لەزایین، توانیان بچنە نێو ئاسیای ناوەڕاستەوە و میدیا و چەند ناوچەیەکی تری ڕۆژهەڵاتی دەریای سپی بگرن ، بەڵام لە سەرەتای شەشەمی (پ ٠ ز) دا ، مادەکان توانیان بە یەکجاری لەم ناوچانە ، دەریان بکەن بڕوانە : گۆڤاری زانیاری کورد ، ژ (١) ساڵی ١٩٧٣ ل ٥٥٦ پەراوێز ٠

(١٠) العرب و الیهود فی التأریخ ، د أحمد سوسه ، بەغدا ١٩٧٢ ٠ ٤٩٩ ٠

(١١) لیدیا : یەکێك بوو لە دەوڵەتە کۆنەکانی ڕۆژئاوای ئاسیا کە لـــە سەرەتای حـــەوتەمی پێش زاییندا ، بوو بـــە دەوڵەتێکی سەربەخۆی بە هێز لە ناوچە کەدا ٠

دەبڕێت • ئـەم ڕووبارەش دەکەوێتـە دووری (٥٠ کم) لـە ڕۆژهەڵاتی ئەنقەرەی پاتەختی تورکیاوە •

لـە ساڵی (٥٨٥ پ • ز)دا ، لـە نێوان هەردوو لادا ڕێکەوتننامەیەك روویدا ، لیدیـا دانی بەوەدانا کـە ڕووباری ناوبراو سنووری ڕۆژئاوای میدیا بێت •

مادەکان دامەزرێنەری یەکەم دەوڵەتی گەورەی ئێران بوون کـە لـە چـەند هەرێمێکی جیاواز پێك هـاتبوو[١٢] • ئـەم سەرکەوتنانەی مادەکانیش بووە هـۆی جم و جووڵیان بـەرەو ڕۆژئاوا • وەلـە سەردەمی شاهی بابلی (نبوناهید) و شـاهی مادەکان (استیاکس)دا ، ناکۆکی کەوتە نێوان هەردوو لاوە ، ئەویش لە پێناوی داگیرکردنی شاری (مران)دا کە مەڵبەندێکی ئاینی و بازرگانی گرنگ بوو ، لە بەر ئەوە (نبوناهید) لەگەڵ (کورش) ی دووهەمدا ، کە شاهی فارسەکان بوو ، وە یەکێك بوو لە وانەی ئەو کاتە سەر بە شاهی مادەکان بوو ، ڕێك کەوت • بەڵام (استیاکس) کە هەستی بەوە کرد (کورش) دەیەوێت لێی هەڵ بگەڕێتەوە ویستی دەستی بە سەر دا بگرێت • بەڵام (کورش) خۆی لە هەمەدان توند کرد و شەڕێکی گەورە رووی دا ، کە لـە ئەنجامـدا کورش سەرکەوت و (اکبتانا ـ هەمەدانی ئێستا) ی کرد بە پاتەختی خۆی • بەم پێیە میدیا ـ بوو بە بەشێکی لـە

(١٢) گۆڤاری کۆڕ ـ وتاری مینورسکی ل ٥٥٦ ، ٥٥٧

ئەمپراتۆریتی هەخامەنشی لە (٥٥٠ ی پ ٠ ز) دا و دەوڵەتی میدیا ـ ش نزیکەی ١٧٥ساڵێ بە سەر برد ٠

دەوڵەتی هەخامەنشی توانی وولاتی مادەکان داگیر بکاتو توانی ولاتی (ئێران)یش یەکبخات و دەست بە سەر ئەو هەرێمانەدا بگرێت کە کەوتبوونە ژووروووی ئێرانەوە ، وە لە ساڵێ (٥٣٩ پ ٠ ز)دا توانیان (بابل)یش بگرن و دار و دەستەیان بگاتە ئاسیای ناوەڕاست و وولاتی شام و (فلسطین و مصر)[١٣] ٠

---

(١٣) العرب و اليهود ، ل ٤٤٧ ٠

مادەکان پاش ڕووخانی دەوڵەتەکەیان

گوێزانەوەی دەسـەڵاتی حوکمڕانی لـە مادەکانەوە بـۆ فارسەکان بوو بە هۆی نەمانی زۆری جڵەوگیری‌یان و بەهۆی چەند ڕاپەڕینێکی مادەکان ، ئەمەش لە سەردەمی پاشا فارسەکان و لە سەردەمی (دارا) دا ڕوویدا • لێرەدا دەتوانین بڵێین کـە لەوانەیە چەند کۆمەڵێکی نوێ لە مادەکان پاش دامرکاندنەوەی کۆچیان کردبێت(١٤) •

لەساڵی (٣٣١ پ • ز)دا ، (اسکندر) لە شەڕی ئەربێلای بەناوبانگ دا ، بەسەر دارا ی سێهەم دا زاڵبوو ، و کۆتایی بـە دەوڵەتی هەخامەنشی هێنا • بەڵام لە دوا ئەو هەڵمەتەی اسکندر بۆ سەر ئێران ، قۆناغی سێهەم لە ژیانی مادەکان دەست پێدەکات، ئەویش کاتێك کە (اتروپات)ی سەرکردەی سەربازی پێشووی دارای سێهەم ، توانی کـە دەوڵەتێکی اوێ بـە ناوی میدیا ـ ی بچووکەوە لە ئازەربایجانی خواروو دابمەزرێنێت و بـە نـاوی

(١٤) گۆڤاری کۆڕ ژمارە (١) ساڵی ١٩٧٣ ـ ل ٥٥٨ ـ وتاری مینورسکی

خۆیەوە ، واتە (اتور پاتـگان Atur Patagan)ەوە ناوی لێ نـا[١٥] •

لەم دەوڵەتەدا ، زۆربەی پاشماوەی هۆزە مادەکانی تێدا کۆ بوو بووەوە[١٦] •

---

(١٥) (اتروپاتینا) یان (اتروپاتگان) ناوی یەکێك لـە ناوچە ـکانی خوارووی ئازربایجانە ، لە سەدەی کۆن و ناوەڕاستدا، ئەم دەوڵەتە میدیای بچووك یان ژووررووی لەو ناوچەیەی دەکەوێتە نێوان شاخی (طالش)و رووباری ئاراز ـ ئاراس ـ ەوە و ئەمجـا گۆمی ورمێ ـ وە دەگرتەوە • ئەم ناوەش لەو (اتروپات) ەوە هاتەوە کە لە سەدەی چوارهەمی پێش زاییندا ، فەرمانڕەوایی ئەو ناوچەیەی کردووە ، ناوی ئازەربایجانی ئێستاش ، هەر لەم ناوەوە دروست بووە

(١٦) گۆڤاری کوڕ ـ ژمارە (١) ل ٥٥٨ •

پێوەندی کورد بە مادەکان و بە زمانەکەیانەوە

هەندێك لـــە لێکۆڵەران لـــەو بڕوایە دان کە کوردەکان پێوەندیەکی پتەویان بە مادەکانەوە هەیە • وە بە پێی (بەڵگەی جوگرافیایی و زمانناسی ، دەشێت بووترێت ، کـــە کوردەکان نەوەی ئەو مادانەن کە لە ڕەچەڵەکی پاشاکانەوە هاتوون ، هەروەك چۆن فارسەکان بەنەوەی یەکەم فارس دەژمێردرێن لە ڕۆژهەڵات و خوارووی رۆژهەڵاتەوە) •[۱۷] •

مامۆستا (سایس) دەڵێت : (گەلی ماد ، چەند هۆزێکی کورد بوون کە لە ڕۆژهەڵاتی وڵاتی ئاشوور دا نیشتەجێ بوون و سنووریشیان دەگەیشتە خوارووی دەریای قەزوین • ئـەم گەلەش لە ڕووی زمانەوە لە نەتەوە هیندۆ ـ ئەوروپاییەکانە و لە ڕووی ڕەگەز و خوێنەوە لە جینسی ئاری ـ یە)[۱۸] •

(مینورسـکی) یش دەڵێت : (کـە لـە مێژوو دەڕوانم و کۆچی هەموو هۆزە ئێرانیەکان دێنمە بەر چاو ، بۆ لێکدانەوەی

---

(۱۷) کورد و ترك و عـرب ، ادمونز ، وەرگێڕاو بۆ عەرەبی بەغـدا ۱۹۷۱ ل ۱۲

(۱۸) امین زکی بەگ ، مێژووی کورد و کوردستان ، چاپی دووهەم بەغدا ۱۹٦۳ ، لە جزمی دووهەمی (تأریخ العالم للمؤرخین)ەوە وەرگێراوە •

بلاو بوونەوەی کوردەکان بۆ ئەو ناوچەیەی کە کەوتۆتە خوارووی ئەنقەرە لە ئاسیای ناوەڕاست و ژووروووی سوریاوە ، جگە لە کۆچی مادەکان هیچ کۆچێکی دی بەدی ناکەم)[١٩] •

هەروەها دەڵێت : (دەبێت ئەوە باس بکەین کە ناوی کۆنی کوردەکان لە زمانی ئەرمەنی دراوسێیاندا « مار » بووە و بە پێی ڕێزمانی زمانی ئەرمەنی ، ئەم وشەیە ڕێك بەرانبەر ناوی کۆنی مادەکان Mada دێت • بەڵام کوردەکان چۆن ناوی خۆیان گۆڕی بە کورد یا کرمانج ، لە کاتێکدا کە مێژوو نووسی ئەرمەنی « مایسای خورینسکی »[٢٠] پێوەندی نێوان کورد و مادی نیشان داوە ؟؟؟ ئەمەیان دەتوانین بڵێین کە دەوڵەتی مادا Mada یان میدیا چەند هۆزێکی جۆرا جۆری گرتۆتەوە ، خۆ ئەگەر ئەرمەنی‌یەکان بە درێژایی چەند سەدە ، دراوسێی کورد و ماد بووبن و (گەل)یان دابێتە پاڵ یەك فەرمانڕەوایی (سیاسی)کۆن ، ئەو کاتە کوردەکان دەیانتوانی خۆیان بدەنە پاڵ یەکێك لەو هۆزە ناودارانەی تایبەتی سەرەبازی یان تێدا هەبوو ، یان هیچ نەبوایە توانای یەکگرتنێکی هۆزایەتیان دەبوو ، باشە ئەگەر کوردەکان نەوەی مادەکان نەبوونایە ، ئاخۆ ئەو

---

(١٩) گۆڤاری کۆڕ ،ژمارە (١) ل ٥٥٩ •

(٢٠) مایسای خورینسکی ، لە سەرەتای سەدەی شەشەمی زاییندا ژیاوە و ، یەکەم کەسە ، کە مێژووی ئەرمەنی ، لە کۆنترین سەدەوە ، هەتا ٤٢٨ ی زایین ، نووسیوەتەوە ئەم کتێبە لە ١٦٩٥ دا بۆ یەکەم جار لە چاپ دراوە و بۆ چەند زمانێکی ئەوروپایی وەرگێراوە •

هۆزە گەورانەی کورد کە بە یەکێك لە زمانە ئێرانیەکان دەدوان و لەوانی جیاوازە و مێژوویەکی دوور و درێژی هەیە •• لــە کوێوە سەریان هەڵ دەدا ••• ؟؟؟)[٢١] جگە لە مەش هەندێکی دی لە لێکۆڵەران دەڵێن (ئەگەر زمانی مادەکان ، هەمان زمانی ئێستای گەلی کورد نەبێت ، ئەوا بە لای کەمەوە دەبێت بناغەی ئەو زمانە پێك بهێنێت)[٢٢] •

بەڵام مامۆستا (طه باقر) ، ئەم پێوەندیەی نێوان کورد و ماد بەجۆرێکی دی لێك دەداتەوە دەڵێت [ناتوانرێت بە تەواوی ئەو کاتە دیاری بکرێت کە کۆچی کورد و ماد و فارسی تێـدا دەست پێ کراوە و بەو شێوەیەی دەڵێن لە دەریای قەزوینەوە سەرەتاکەی دەرکەوتووە ، بەڵام لە ڕووی مێژوویــەوە ، دوو کۆچی گەورەی هەندێك لــە نەتەوە هنیدۆ - ئەورووپاییەکان بۆ ڕۆژهەڵات ئاشکرایە :

یەکەمیان و کۆنترینیان کۆچی (حیثی وکیشی) • یەکانە لـە سـەرەتای هـەزاری دووهەمی پێش زایین دا بۆ ناوچـە مێژووییەکانی خۆیان •

دووهەمیشیان ، کۆچی ماد و فارسەکان بوو لە سەرەتای هەزاری یەکەمی پێش‌زایین دا کە مادەکان لە هەمەدان و فارسەکان

---

(٢١) گۆڤاری کۆڕ - ژمارە (١) ل ٥٦٠ - ٥٦٣ •

(٢٢) امین زکی بەگ ، مێژووی کورد و کوردستان ، کە لە کتێبی مێژووی ئێرانی (حسن بیرینا) وە وەرگیراوە ل ٥٧

له هەرێمی فارس دا نیشتەجێ بوون • بەڵام ڕاستتر ئەوەیە کە کوردەکان لەگەڵ ئەم کۆچەی مادەکان دا بووبن • ئەم هۆزانەش، بە شێوەی (سواری) کۆچیان کردووە و کە گەیشتوونەتە ژووررووی عێراق ، پاشماوەی چەند نەتەوەیەکی کۆنی وەك (گۆلی و لولوبی و حووری)یان بە دی کردووە کە لەو ناوچەیەدا خۆیان بە کشت و کاڵەوە خەریك کردووە • بەڵام ئەم هۆزانە دەستیان گرتووە بە سەر ئەوخەلکەدا و پاش ماوەیەك تێکەڵاوی یان لە گەلیاندا پەیدا کردووە)[٢٣] • بەو جۆرە مامۆستا باقر ، بە پێی ڕای پێشووی‌خۆی و بە پێچەوانەی ڕای زۆربەی لێکۆڵەرانەوە ، کورد و مادی لەیەك جوێ کردۆتەوە و دەڵێت (زمانی کوردی بە هەموو شێوەکانیەوە ، سەر بەو زمانە ئێرانیانەیە کە لە خێزانە زمانی هیندۆ ـ ئەوروپایین و پێوەندی پتەویشی بە زمانی مادەوە هەیە ، وە چاکترین شت کە لەم بارەیەوە بووترێت ئەوەیە کە هەموو زمانە ئێرانیەکان دەبنە دوو کۆمەڵێ گەورەوە : کۆمەڵێ ژووررووی ڕۆژئاوا : کە بریتی‌یە لە ماد و کوردی وە خوارووی ڕۆژئاوا کە بریتی‌یە لە فارسی کۆن وەك « هەخامەنشی » ئەشکانی و پەهلەوی) •

سەرەڕای ئەمەش دەڵێت : [هەندێك لە باوەڕ پێکراوان وەك (مینورسکی) لەو بڕوایە دان کە : هەموو شێوە کوردی‌یەکان دەگەڕێنەوە بۆ تەنیا زمانێك کە زمانی مادە وە هۆزە کوردەکانیش

---

(٢٣) المرشد الى مواطن الآثار ، المرحلة الرابعة ، بغداد ١٩٦٥ طه باقر ، فؤاد سفر ، ص ٢٠ ـ ٢١

به پێی زمانه کەیان دەبێت لە هۆزە هیندۆ ـ ئاری یەکان بن][24] •

لێرەدا دەڵێین دەشێت ڕای مامۆستا (باقر) لەگەڵ ڕای کۆنینە ناسی بەرتیانی (سدنی سمث) دا بگونجێت کە دەڵێت [گەلی کورد یەکێکە لە گەلەهیندۆ ـ ئەوروپاییەکان ، کە لەو کاتەوە مادەکان هاتوون بۆمیدیا و فارسەکان بۆ هەرێمی فارس ئەوانیش هاتوون بۆ کوردستان ، وە نزیکترین مێژووی هاتنیان بۆ (٦٥٠ی پ • ز) دەگەڕێتەوە ، چونکە ئەو (سجل)ە ئاشووری یانەی مێژووەکەیان بۆ ئەو بەروارە دەگەڕێتەوە واتە (٦٥٠) ، شتێکیان لەو بارەیەوە ڕوونە نەکردۆتەوە • (٢٥) •

هەروەها (سایس) ی زماناس دەڵێت[26] :

(مادەکان ، تەنیا ئەوە نەبێت کە چەند خێڵ و هۆزێکی کورد بوون ، هیچی دی نەبوون و لەڕووی زمانیشەوە (ئاری)ذوسە بە خێزانی هیندۆ ـ ئەوروپایین)[27] •

---

(٢٤) هەمان سەر چاوە ل ٢٠

(٢٥) امین زکی بگ ل ٥٧

(٢٦) خاوەنی (تأریخ العالم للمؤرخین) •

(٢٧) مێژووی کورد ل ٢٩٩ •

چەند رایەکی دی دەربارەی پەیوەندی نێوان زمانی کوردی و زمانی ماد ٠

باسیل نیکسیتین دەڵێت [زانایانی زمان ، بە تایبەتی (بوت وردویجار) ئەو تیۆریانەیان بە درۆ خستوتەوە کە دەڵێن زمانی کوردی لە ڕەگەزدا ، کلدانیی‌یە ، وە ئەوەشیان سەلماندووە کە زمانی کوردی پێوەندی بە فارسی نوێ و بەزمانی زەندەوە هەیە ـ مەبەست لەم زمانەش زەند ئاڤێستایە ـ کە بە دایکی زمانی فارسی دادەنرێت] ٠(٢٨) ٠

ئەمجا (مار) دەڵێت [زمانی کوردی لە کاتی گەشە کردنیدا لە لایەن زمانی مادەکانەوە کاری تێکراوە،وەهەندێك،لەو بڕوایەدان کە زمانی کوردی لە زمانی ماد ـ جوێ بۆتەوە ، چونکە مادەکان بە ڕەگەزی سەرەکی کورد دادەنێن](٢٩) ٠

(مینورسکی)ش دەڵێت [ڕایەك هەیە کە دەڵێ : زمانی کوردی وەك هەموو شێوە تازەکان لە ئێراندا ، زۆربەی کەرەسەی دروست بوونی خۆی لە زمانی کۆنی مادەکانەوە

---

(٢٨) الاکراد ـ باسیل نیکیتن ، چاپی عرەبی بیروت ، ل ١٨

(٢٩) کردستان و الحرکة القومیة الکردیة ، بیروت ١٩٧١ لە کتێبی (کرد و کردستان)ی (دیرك کینین)ەوە وەرگیراوە لندن ١٩٦٤ ل ٣ بە زمانی ئینگلیزی ٠

وەرگرتووە ، وە میدیاش ئەو دەسەڵاتدارێتی‌یە بووە کە ئێرانی کۆنی بەڕێوە بردووە](٣٠) •

لە لایەکی دیکەشەوە (مینورسکی) لەو بڕوایە دایە کە زمانی ئاڤێستا و زمانی کوردی پێوەندیان بە یەکەوە نیە و دەڵێ [ئاشکرایە کە زمانی فارسی ، نەوەی فارسی ناوەڕاست واتە ـ پەهلەوی ـ یە • وە فارسی کۆنیش ، زمانی مێژوویی (بەند)ەکانە ، بەڵام زمانی کوردی نەك هەر پێوەندی بە هیچ کامەمانەوە نیە ، بەڵکو پێوەندی راستە وخۆی بە دووهەم زمانی کۆنی ئێرانی (ئاڤێستا) شەوە نیە کە کتێبی پیرۆزی ئاڤێستای پێ نووسراوەتەوە(٣١) •

بەم جۆرە مینۆرسکی ، بەرپەرچی ئەوە دەکاتەوە کە (ئاڤێستا زمانی ئەو مادانە بێت کەوای لە قەڵەم دا لە دامەزراندنی زمانی کوردی دا بەشداری کردووە ، لە کاتێکدا کە زۆربەی لێکۆڵەران پێوەندیەکی پتەو لە نێوان زمانی کوردی و ئەو زمانەی کە ئاڤێستای پێ‌نووسراوەتەوە بەدی دەکەن ، بە تایبەتی بەشە کۆنەکەی • لە لایەکی دیکەوە ، هەموو بەڵگە مێژوویی و (منطقی)* یەکان ، ئەوە نیشان دەدەن کە ئاڤێستا بەزمانی مادی نووسراوەتەوە • ئەمەش بۆئەوە دەگەڕێتەوە کە زەردەشت خەڵکی

---

(٣٠) مینورسکی ، الاکراد ملاحظات وانطباعات ، وەرگێڕانی د • معروف خەزنەدار ، بەغدا ١٩٦٨ ل ٣٧ ـ ٣٨ •

(٣١) هەمان سەرچاوە ل ٣٧ •

شـاری (ورمێ) بووەو لـــە ناوچـەی موکریان لـــە وڵاتی میدییادا •

(دارمستیر) بەتەواوی ئەم رایە روون دەکاتەوە کاتێك کە دەڵێـت [کتێبی ئاڤێسـتای زەردەشـت بەزمـانی مـادەکـان نووسراوەتەوە](٣٢) •

(٣٢)امین زکی بەگ ، مێژووی کورد ، ل ٢٩٨

زەردەشت و نووسینی ئاڤێستاو بانگەوازەکەی

زەردەشت ، لە ساڵی ٦٦٠ی پێش زایین لە شاری ئازەربایجان (ورمێ)دا لەدایك بووە و هەر لەوێش گەورە بووە. لە سەر کەناری گۆمی ورمێ دا دەستی بە بڵاو کردنەوەی بانگەوازەکەی کردووە ، بەڵام لەبەر ئەوەی کە کەس بایەخێکی ئەوتۆی بە بانگەوازەکەی نەداوە و بەرەو پیری نەچوون ، لە سەدەی حەوتەمی پێش زایین دا بەرە و ڕۆژهەڵات ڕۆشتووە.[٣٣]

هەندێك دەڵێن کە زەردەشت بەرەو ئەو هەرێمە رۆشتووە کە ئەفغانستانی ئێستا دەگرێتەوە[٣٤] ڕایەکی دیکەش دەڵێت کە زەردەشت بەرەو شاری (بەڵخ) لە ڕۆژهەڵاتی ئێران رۆشتووە و ئەو دەمە (گوشتاسب) پاشای ئەم شارە بووە و بەرەو پیری بانگەوازەکەی زەردەشت چووەو بڕوای پێهێناوە. بەو جۆرە ، ئەو بانگەوازە لەو ناوە دا بڵاو بۆتەوە و پەرەی سەندووە ، تا لە تەمەنی (٧٧) ساڵێدا ، پاش ئەوەی لە نووسینی ئاڤێستا بۆتەوە ، کۆچی دوایی کردووە[٣٥] .

---

(٣٣) ایران فی عهد الساسانین ــ کریستنسن ، وترجمة یحیی الخشاب . ص ١٩

(٣٤) هەمان سەرچاوە .

(٣٥) قصة الادیان ، سلیمان مظهر ــ قاهرە ــ لە ل ٢٨٨ بە دواوە .

ئاینی کۆنی ئاری‌یەکان لە سەر پەرستنی هێزە سروشتیەکان و (عناصر)* و ئەستێرەکان بنیات نراوە وە هەر لە کۆنەوە خوایەکی تر ، کە نوێنەری چەند هێزێکی ڕەوشتی و چەند ڕایەکی دەروونی بووە و دراوەتە پاڵ‌خوای سروشت •

وا دەردەکەوێت کە بەر لە جۆی بوونەوەی هیندەکان و ئێرانیەکان لە یەکتری ، چەند جیاوازیەك بوو بێت لە نێوان (دیوا) کە (اندرا)ی خوای شەڕ باشترین نوێنەری بووە ، و لە نێوان (ئاسوورا یان ئاهوورا) ی کە خوای یاسا بووە لەسەر هەموو شیانەوە (ڤارونا میترا) بووە •

زۆربەی زاناکان لە سەر ئەوەپێك هاتوون کە موزدای حەکیمی ئێرانیەکان (*)و ئاهوورای گەورە (ڤارونا) ی تەواوی نەزانیوە • (٣٦) •

هەر لەو کاتەوە کە ناوی ئێرانیەکان لە مێژوودا باس کراوە دەتوانین نێوان دوو تایەفەی جیاواز دەست نیشان بکەن • یەکێکیان سەربەرێڕەو ـ مذهب ـی (میترا) بوون و بە یەکەم

---

* العناصر ـ وادەردەکەوێت مەبەست لەچوار ـ عنصرە سەرەکیە کە یەکە « ئاو ـ هەوا ـ خۆڵ ـ ئاگر » دەگرێتەوە

وەرگێڕ

* حکیم ـ وەك لەلیستەی زاراوەکانی کۆڕی کورددا باس‌کراوە بەهۆزان یان پەندیار ـ بەرانبەی بۆ دانراوە

وەرگێڕ

(٣٦) ایران في عهد الساسانيين ، ١٩ .

خوای خۆیانیان داناوه ، ئەوی دی سەر بە ڕێڕەوی (موزدا) بوون و بەخوای گەورەی خۆیانیان ژماردووه •

میترا پەرستەکانیش بۆ ئەم خوایە و ئەوەی دەوروبەری ، چەند (یەشت) ێکیان بۆ دەخوێندن •

ئـەم (یەشت)انەش بریتی بوون لـە (کۆمەڵە سـروود و وتارێك ، کە بۆ خواوەندەکان دەوتران و مانای خواپەرستی یان دەبەخشی)[٣٧] • ئاڤێستای تازەش هـەندێك نموونەی ئـــەم سروودانەی تێدایە کە ئاینی زەردەشتی بەکاری هێناون • هەروەها ئـــەم سـروودانە چوونەتـە نـاو ڕێڕەوی زەردەشتی یـەوە و (موبەت)ەکانی ڕێڕەوی (معدل) یش چەند دانەیەکی دیکەیان داناوە خستوویانەتە پاڵ ئەوانی دی •

کۆنترین بەشی ئاڤێستای تازە ، ئەو (یەشت)ە کۆنانەیە کە چـەند نیشانەیەکی بـەنرخی مێژووی ئەفسانەیی ئێرانیـەکان و مێژووی ئێرانی ڕۆژهەڵاتی بەر لە زەردەشتی پێوە دیارە •

لە ڕاستیدا ئەم جۆرە ئەدەبە لە (گاتە) واتە ـ سرووده‌کانی زەردەشت ـ کۆنترە •

هەروەکو باسمان کرد ، میترا پەرستەکان ، بۆ خواکانیان (یەشت) یان دەخوێند و ئاڕاستەیان دەکردن •• لەم خوایانەش

---

(٣٧) برهـان قانع ـ میدیا ، وەرگێڕاو لە فارسی‌یەوە ، بەغـدا ١٩٧٨ ل ٨٠ ـ وەرگێڕ ـ

(رشتو) بوو كه به خواى (ڕێكى) و (سروش) كه بەخواى ـ طاعه ـ مل كەچى ـ دادەنران • ناوى ئەم خوايانەش وەك خواكانى ترى ئاڤێستا ، سروشتێكى رووت و تەنياى هەبوو • ڕێڕەوى (موزدا)ش وەك (ميترا) لەو ناوچانەدا كه ئێرانيەكانى تێدا دانيشتبوون ، بڵاو بووبووەو (زەردەشت)يش وەك پەيامبەرێكى ئەم ڕێڕەوە ، پێش سەردەمى هەخامەنشىيەكان لە ڕۆژهەڵاتى ئێران دا دەركەوتووە(٣٨) •

زەردەشت بۆ ئەو (موزدى) يەى نوێى كردەوە ،بە هۆى گاتەكانەوە بنچينەيەكى پتەوى بۆ دانا ، ئەم گاتاناش بريتى بوونە لەجۆرە پەندو ئامۆژگاريەكى ڕێكخراوى پەيامبەرانە ، كە سروشتى شەخسيەتێكى بەهێز نيشان دەدات و هەميشە هەوڵى تێگەيشتنى ڕاستى و تێكۆشانە لە پێناويدا • زەردەشت بە توندى بەربەرەكانى ڕێڕەوى (ديو)ەكانى دەكرد • ئەم زاراوەش بەخواى ئەو كۆمەڵانە وتراوە كە موزدى نەبوون •

ئەو خواپەرستێتىيەى ـ عبادة ـ باوەڕ پێكراوان دەيانكرد لە چەند ئاهەنگێكى سەرمەستىدا ، بەڕێ دەخرا كە شەرابى هۆما ـ سۆمايى هيندى ڕۆشنى دەكردەوە •

زەردەشت وەهاى لە خەڵكى دەگەياند كە موزدا ـ موزدا ئاهورا ـ ئاهورا موزدا ، خوايەك نيه لە هۆزێك يان لە

(٣٨) زۆر كەس لەو بڕوايە دان ، كە زەردەشت بەرەو ناوچەى ژووررووى رۆژهەڵاتى ئێران ڕۆشتووە ، كە ئێستا (خوراسان) ى پێ دەڵێن •

نەتەوەیەکەوە سەری هەڵدابێت(٣٩) • بەڵکو خوایەکە لە ناو جەرگەی مرۆڤایەتیەوە دەرکەوتووە •

زەردەشت هەرچەندە فەیلەسووف نەبوو بەڵام زانا ـ عارف ـ بوو (*)وە بەشداری تەواویی لە ژیان و داب نەریتی کۆمەڵێکدا کرد کە بەهۆی ئاینی موزداوە بە یەکەوە بەسترابوون• زەردەشت لە تێڕوانین و دووربینی خۆیدا ، هەستی بەو پێوەندیە پتەوەی نێوان چارەنووسی خەڵکی و توانای خوایەتیدا دەکرد • ئەویش ئەو پێوەندیەیە کەئێمە ناتوانین لایەنە جۆرا وجۆرەکانی دیاری بکەین •

لەدەروونی زەردەشت دا ، چەند دەربڕینێکی گیانی بڵند ، جێی خۆی کردبووەوە ، بەڵام دەبێت ئەوەش فەرامۆش نەکەین کە لەو کاتەدا ئێرانیەکان نەتەوەیەکی سەرەتایی نەبوون ، بەڵکو لە هەرێمی ئێراندا ، شارستانیتێکی گەورەیان بۆ بە جێ مابوو کە شوێنەوارەکانی بەر لە مێژوو ، گەواهی لە سەر دەدەن • بەو جۆرە دەبینین ئەو چارە سەرە گیانیانەی ئێرانیەکان لەو سەردەمەدا ، وە بەو سروشتە کۆمەڵیی و کۆمەڵایەتیەوە نرخێکی ڕەوشتی تاك و تەنیا و ڕووتی هەبوو •

لە ڕاستیدا وێنەی ـ خوا گاتی یەکان ـ (سەبارەت بە گاتەکان)هەرچەندە لە لای ئێرانیەکان لە سەردەمی گاتەکان دا

---

* عارف ـ زاراوێکی سۆفیانەیە ، بەپیاوی ئاینی شارەزاو تێکەیشتوو دەگوترێت « وەرگێر »
(٣٩) ایران في عهد الساسانيين ل ٥٦٨ •

روون نەبووە ، بەڵام وەك ئەمڕۆ دەردەكەوێت هێندە ئاڵـۆز نین[٤٠] •

هەروەكو وتمان ئاینی زەردەشتی لە سەر ئەو (یەشت) انە بنیات نرابوو كە بریتی بوون لە چەند سروودێك و ئاراستەی خواكانیان دەكرد • وەك متیرای – خوای پەیمان و رووناكی و (ئاردوی سوار)ی خوای پیت و بەرەكەت كە بە (اناهیتا) ناوبراوە و چەند خوایەكی ئاریی دی • هەروەها ئاینی زەردەشتی لەو گاتانە پێك هاتووە كـە بریتین لـە ئامۆژگاریە پەیامبەرێتیەكان و زەردەشت خۆی دایناون •

لە لا یەكی دیكەشەوە ، دەڵێن ئەم یەشتانە هێنراونەتە ناو رێڕەوی زەردەشتییەوە و (موبەت)ەكانی رێڕەوی (معدل) چەند بەشتێكی زەردەشتی دیكەیان خستۆتە سەر ئەوانی دی[٤١] •

هەوڵ دان بۆ نزیك خستنەوەی رێڕەوەكان ، لەو كاتەدا بوو كـە ئاینی زەردەشتی تەنیا لـە هەرێمە رۆژهەڵاتیەكان پـەرەی سەندبوو ، و لە دواییدا ئەم تەوژمە ئاینیە گەیشتە میدیا ، كـە پیاوە ئاینیەكان تیایدا پشت ئەستوور بوون •

بەڵام ئێمە ناتوانین ئەو مێژووە دیاری بكەین و مادەكانیش لە سەردەمی دارا و (خشیارشا) دا زەردەشتی بوون و هەرێمی

---

(٤٠) هەمان سەرچاوە ل ٥٦٩ •

(٤١) هەمان سەرچاوە ل ٢١

فارس و هەخامەنشی‌یەکانیش سەر بە موزدا بوون کە زەردەشتی نەبوو •

هەر لەو دەمەوە ، میدیا بوو بە مەڵبەندی ئاینی زەردەشتی و لەم بەرەو پێشەوە چوونەی دوایشدا بیرو باوەڕی چینی مەجوسی بلاّو دەکردەوە • نیبرج Nebrg ی ئەڵەمانی دەڵێت : هەوڵدان بۆ نزیك خستنەوەی رێڕەوەکان ، لە دوا قۆناغی رێڕەوی زەردەشتی دا دەرکەوت(٤٢) • (زەردەشت) یش ماوەی چەند سەدەیەك لەناو موزدی کۆنی ئێران دا بە دووره پەرێزی و نامۆیی مایەوە • هەرچەندە ئاینی موزداش ، لە هەرێمە جۆر بە جۆرەکانی ئێران دا ، لە سەرخۆ گەشەی دەکرد و بە جیاوازیەکی کەمیش ئەم گەشەکردنە رووی دەدا•••• بۆ نموونە دەڵێن لە نێوان موزدی فارسە هەخامەنشی‌یەکان و بیروباوەڕی مەجۆس لە میدیادا ، چەند جیاوازیەك هەبوو ، بەلاّم لەو کاتە دا کە (هیرودوت) دەربارەی بیرو باوەڕی فارس و مادەکان دواوە ، زاراوی زەردەشت هێشتا نە چوو بووە ناو ڕۆژئاواوە ، تەنانەت لە سەدەی چوارهەمی پێش زایین دا نەبێت ، لە لای مەجۆسی میدیا ، موزدی زەردەشتی بەدی ناکەین ، هەرچەندە ئەم (موزد)یەش لە هی گاتەکان و ئاڤێستای نوێ جیایە(٤٣) •

---

(٤٢) ایران فی عهد الساسانیین ، ل (٥٧٠) نیبرج ، ئەم کتێبە دەربارەی ئاینی ، لە ئێرانی کۆن دا ، بە زمانی ئەڵەمانیایی داناوە و لە (لایبزگ) لە ١٩٣٨ دا لە چاپی دواە

(٤٣) هەمان سەرچاوە •

ئاینی زەردەشتی ، یەکگرتنێکی ناتەواوە و چەند دروست بوویەك - کائن - ێکی پیرۆزە لە پێناوی موزدا خوێدا و لە هەمان کاتیشدا هەر خواست و ویستی ئەو جێ بەجێ دەکات کە خواستێکی تاکە خوایی‌یە •

دوو لایەنی تەنیا سروشتێکی ڕووکەشە ، چونکە شەڕی نێوان هەردوو ڕەگەزە جیهانی یەکە (چاکەو خراپە) ، هەر بە سەرکەوتنی گیانی چاکە کۆتایی دێت لەم شەڕە گەورەیەدا ، ئادەمزاد ، ئەرکی بەدی هێنانی پەیامێکی بە سەرەوەیە کەدەبێت بە بڕوای تەواوو تێکۆشان لە پێناوی راستی ئاینی و ڕەوشت دا ، وە توند و تۆلێ لەو کارانە دا کە دەبنە هۆی سەرکەوتنی هێزی ژیان بە سەر هێزی مردن دا ، بەو هەولانەی کە شارستانێتی بە تایبەتی کشت و کاڵ - بە دی دەهێنن ، ئادەمزاد دەکەوێتە ڕیزی گیانی چاکەوە ، (بیری باش ، وتەی باش ، کاری باش) سێ بەردی بنچینەیی دامەزراندنی بیر و باوەڕی ڕەوشتن لە لای زەردەشت •

پاداشت و چاکە دانەوە ، بەهەشتو نەمری یەلە خانەی (پایە بەرزەکان) دا • بەڵام ئازاردانی دوور و درێژ سزای خراپە کارانە لە (لانەی درۆ) دا •

سەرە ڕای ئەو لێ پرسینەوەیەی هەموو تاکە کەسێك دەگرێتەوە ، لە گاتەکاندا چەند نیشانەیەك دەبینین کە بۆ حسابێکی بڵندی جیهانی کراوە و گیان و ئاگر ، جێ بە جێی

دەکەن : گیان مەبەست گیانی موزدایە و ـ بەلا ـ ش بەلای
ئاگرە ... بەلای، ئەو مادەنە تواوەبەی (ئاخر زەمانە) ە لە
کاتێکدا کە دوا شەڕ لەنێوان چاکە و خراپە دا بە سەرکەوتنی
موزدا کۆتایی دێت ...(٤٤).

(٤٤) ایران في ... ل ٢٠ ـ ٢١

ئاینی زەردەشتی لەسەردەمی فەرثی و ساسانیەکاندا

کریستنسن ، دەربارەی ئاینی زەردەشتی لە سەردەمی فەرثیدا ، دەڵێت [لە نێوان ئەو ئاڤێستا یە کە بە دێرین لە قەڵەم دەدرێت و کە گاتەکانە و ئاڤێستای نوێ دا جیاوازیەك لە ڕووی زۆری خواو لەو بیرزای ئاینییەوە هەیە] لە سەرەتای سەردەمی (البرت) دا (٣٠٠ پ • ز — ٢٢٦ ز) کتێبی ئاڤێستا بە ناوی (وندیدات) یا (وی — دیوداد — پەیڕەوی ئاینی دژ شەیتانەکان) ەوە دانرا ، کە یاسای ئاینی زەردەشتی دەگرێتەوە • زمانی ئاڤێستاش ، ئەو دەمە زمانێکی مردوو بوو ، وە پیاوە ئاینیەکان، پاراستنیان بە پێویست دەزانی • ئەم کتێبەش بریتی بوو لە چەند بنچینە و (مراسیم) ێك کە بە پێی ناوچە دەگۆڕا و بە ئاشکرا جیاوازی پێوە دیار بوو ، (وندیدات) یش بۆ سەدە یەکەمەکانی سەردەمی ئەشکانییەکان دەگەڕێتەوە(٤٥) •

ئەو کتێبانەی بە زمانی ئاڤێستا نووسراونەتەوە ، بە سەرچاوەی ئاینی ڕەسمی سەردەمی ساسانییەکان دەژمێردرێن • ئەو کتێبە پیرۆزانەش : یەکەم لە ئاڤێستای ساسانی پێك دێت کە بە سەر (٢١) (نسك)ەوە دابەش کراوە و دووهەم لە زەند

(٤٥) هەمان سەرچاوە ل ٢١ ـ ٢٤ ، ٤٠٥ •

ـ كه وەرگێڕان و لێكدانەوەی تێكستە ئاڤێستاییەكانە بە زمانی پەهلەوی[٤٦] •

ئەو ئاڤێستایەی ئێستا لە بەر دەستدایە ، تەنیا بەشێكی كەمی ئاڤێستای ساسانییە • بەڵام كورتەی ئەو (٢١) (نسك)ە كە لە هەردوو كتێبی هەشتەم و نۆهەمی (دینكرد)[٤٧]ی پەهلەوی

---

(٤٦) هەمان سەرچاوە ل ٤٢ •

(٤٧) دینكرد : كتێبێكی پەهلەوی یەو لە پاش نەمانی دەوڵـەتی ساسانی نووسراوە ، لـــەم كورتەیە دا ، باسێكی مێژوویی بەنرخی ئەم دەوڵەتەی تێدایە • ئاڤێستا و زەند ، بە بناغەی دینكرد دا دەنرێن ، ئاڤێستای ساسانیش ، كە شتێكی كەمی لە بەر دەستدایە و لە دینكردا ، كورتە یەكی بەدی دەكەین ، كۆ كردنەوەی ئەو تێكستە پەهلەوی یانەیە كە بۆ سەردەمی نۆهــەمی زایین دەگەڕێنەوە • ئەمەش وەنەبێت تەنیا ئـەو تێكستانەی تێدا بێت ، كە دەر بارەی خوا پەرستین ، بگرە وەك ـ انكلوپیدیا ـ یەك ، هەموو زانیستەكانی تێدا كـــۆ بووەتەوە • زانستی سەرەتا و ئەفسانەی سەرەتاییەكان و ئەستێرە و دروست كردن و زانستە سروشتیەكان و یاسادانان وحیكمەتی كاركردنی سەردەمی ساسانی ، هەموو لەو (٢١) ـ نسك ـ ەوە وەرگیراون • ڕەنگە زۆربەی ئەم تێكستانەی كەبە خەتی ئاڤێستا نووسراونەتەوە ، نەك هەر ساسانی بوو بێت بەڵكو دەشێت كە هەندێكیان بە پەهلەوی ، بەر لەوەی بـــە ئاڤێستایی وەرگێڕابێت و لە كتێبە پیرۆزەكاندا لە یەك درابێت ، نووسرابنەوە •

ئەو كورتەیەی لە دینكردایە ، بەشەكانی زۆر ڕێك و پێك نین • بـە تایبەتی ئەوەی دەربارەی فەقێیەتی دەدوێت ، دوور و درێژە • بەڵام ئەوەی لـەسەرەتا و كۆتایی دەدوێت ، بـە چـەند ووشەیەك دوایی بێ هێنراوە : بڕوانە

ایران فی عهد الساسانین • ل ٤٠ ـ٤١ ـ ، ١٣١ •

دایه • وه ئەو کتێبە زەردەشتیيانەی تەنیا له ئایین دواون و به پەهلەوی نووسراون ، زۆربەیان له پاش ساسانی‌یەکان دانراون و نووسراونەتەوه • وه له سەدەی نۆهەمی زاییندا کۆمەڵێك له زانا ئاینی‌یه (پرسی) یەکان چالاکیەکی ئەدەبی ئاشکرایان نواندا • ئاڤێستا وزەندیش دوو سەرچاوەی یاسای ساسانی بوون[٤٨] •

سەر گوزەشتەی (پەرسی) یەکان[٤٩] دەڵێت کە پاش ئەوەی (أردشیر) هاتە سەر تەختی ئێران ، فەرمانی‌دا بە گەورەی داهەبوون ، خستوونیەتە نێو ئەم کۆمەڵە کتێبە پیرۆزەوه • بەڵام پەرت و بڵاوەکانی ئاڤێستای ئەشکانی (پارتی) کۆبکاتەوە و دانەیەکیان لێ بنووسێتەوه ، ئەو جا ئەم تێکستە کورت کراوەتەوه و بە کتێبێکی پیرۆز سەر ژمێر کراوه •

دوا ئەویش (شاپوور)ی یەکەم کە کوڕی (اردشیر) و جێ‌نشینی بووه • ئەو تێکستانەی کە پێوەندی بە ئایینەوه و له پزیشکی و ئەستێره و میتافیزیکیا دەدوێن و له هندستان‌و یۆنان دا هەبوون ، خستوونیەتە نێو ئەم کۆمەڵە کتێبە پیرۆزەوه • بەڵام له ڕاستیدا ، ئەم سەر گوزەشتەیە وردنیه و ئەم کتێبانە هەڵبژاردەی

---

(٤٨) هەمان سەچاوه ل ٤٣

(٤٩) دوو سەر گوزەشتەی گرنگ له کتێبی سێهەم و چوارهەمی دینکرد ـ دا هەن کە سەرنجە تایبەتیەکانی ئاڤێستای هەخامەنشی بە تەواوی لابراون ، بەڵام گومان لە بوونی تێکستێکی ئەشکانی ئاڤێستادا نیه •
هەمان سەچاوه ل ١٣٠ پەراوێز •

چەند کتێبێکن کــە زانا ئێرانییەکان دایانناون ، هەرچــەندە کارتێکردنی شارستانێتی (یۆنانی) یان پێوە دیــارە • بــەڵام کاریگەری هیندییەکان بۆ سەر ئەم کتێبانە ئەوە بۆ سەردەمێکی تازەتر دەگەڕێتەوە •

شابوور ـ فەرمانی دا کە نوسخەیەك لەو ئاڤێستایەی تەنسەر ـ نووسییەوە لــە (اذرکشسب) لــە (شیز)[٥٠] دا دابنرێت و زیــادە نوێکەشی بخرێتە ســەر ، بــەڵام ناکــۆکییە ئاینییەکان هەر بەردەوام بوو ، لەبەر ئەوە شاپووری دووهەم ، بۆ ئەوەی کە سنوورێك بۆ ئەم ناکۆکیە دابنێت ، فەرمانی بەستنی کۆڕێکی پیرۆزی دا بە سەرۆکایەتی دوو موبەت کە یەکێکیان (آذربد مهرسندان) بوو کــە بە تەواوی تێکیستی ئاڤێستای دیاری کردوو بەپێی ژمارەی نوێژ (تیائاهوویرو) ئاڤێستای کرد بە (٢١)کتێب یا (٢١) (جزم)ەوە[٥١] •

ئەو سەرگوزەشتەیەش دەڵێت کە (اذربد) پیرۆزیی ئەم تێکستەی بــە تەواوی سەلماندووە و لــە لایەکی دیکەشەوە دەگێڕنەوە کە (ابتهال)ە کەی بە ئاگر دەست پێکردووە کــە (داڕشتن مادەنە تواوەکەیە بە سەر سنگی ئەو کەسەی ـ ابتهال ـ دەکات) •

---

(٥٠) شیز یا جنزك ، لە هەرێمی شیز لە ئازەربایجان •

(٥١) ایران فی ٠٠٠٠ ل ١٣١ •

اب فرانسوانو(٥٢) ویستی بـــه هـۆی نووسینه گفت و گۆیەکانی (نصرانی) یەکانەوه ، ئەوه نیشان بدات که تێکسته (موزدی)یه پیرۆزەکان تا ناوەڕاستی سەدەی حەوتەمی زایین ، له ڕێگەی قسەوه نەبێ ، بەکار نەهاتوون • وەهەتا ساڵانی دوایی سەردەمی ساسانی‌یه کانیش ، زەردەشتی‌یەکان کتێبی ئاینی‌یان نەبووه • بۆیه ئەو کاته موبەتەکان ، ترسان لەوەی سەرگوزەشته کۆنه ئاینی‌یەکان بفەوتێن • لەبەر ئەوه دەستیان به نووسینەوه و ڕێکخستنی ئاڤێستای ساسانی کـــرد و دەیانویست ئەوەی بـۆ ئاینی ئیسلامی (اهــل الکتب) لواوه ، بۆ شوێن کـەوتووانی ئاینەکەی ئەوانیش بلوێت •

له ڕاستیدا وشەی ئاڤێستا له سەدەی پێنجەم و شەشەمدا بەکار دەهات • بەڵام (نو) دەڵێت : ئەوه بەڵگەی بوونی کتێب نەبوو ، بەڵکو بەڵگەی یاسایەکی بەکار هاتووی سەرزاری بوو •وه لەسەدەی هەشتەم دا ، زانایان ، ئەو پیته ئاڤێستاییانەی کـــه دەربڕی دەنگەکان بوون ، به بیریاندا هات و له نوسخه کردنی تێکستەکەدا لەو ئەسڵەی دەخوێندرایەوه بەپیتی پەهلەوی لـه (٣٦٤) ی‌زاییندا نووسرابوو بەکاریان دەهێنا(٥٣)

ئــەوەی شایانی باســه کەنووسینی ئاڤێستایی ، ئەنجامی

---

(٥٢) له وتارێکدا له گۆڤاری (تأریخ الادیـــان)ەوه ، جزمی ٩٥ ساڵی ١٩٢٧ ل ١٤٩ ــ ١٩٩ •

(٥٣) ایران ل ٤٩٥ •

لێکۆڵینەوەیەکی قووڵیَ دەنگەکانە لە زمانی پیرۆزدا(٥٤) وەپیتە دەنگدارەکان لە ئاڤێستادا لە وشەو ناو دا دەر دەکەون(٥٥) •

کریستنسن دانەری (ئێران لە سەردەمی ساسانیەکان)دا لە وەڵامی وتەکانی (نو) دا ، دەربارەی ئەوەی کە زەردەشتییەکان تا ساڵانی دوایی سەردەمی ساسانیەکان کتێبیان نەبوو بێت ، دەڵێت (تێوری یەکەی - نو - پشت بەوە دەبەستێت کە گوایە ئەو کتێبە - سریانییانەی پێوەندی - نصرانی - و موزدی لە سەردەمی ساسانیەکان دا دەردەخات ، بە هیچ جۆرێك دەربارەی نووسین یان کتێبی زەردەشتی نادوێت ، تەنانەت لەو ماوەیەی نێوان هەر دوو تایەفەکەشدا کە - نصرانی - یەکان ، تیایدا باسی ئینجیل دەکەن •

بەڵام باسی ویرد ، لە نوێژدا و چەند یاسایەك و چەند شتێکی دیکە دەکات • جگە لەمەش ئەو کتێبانە ، ئەوە نیشان دەدەن کە (موزد) یەکان ، سەر گوزەشتە ئاینیەکانیان لەبەر و ئەگەر بەوردی بخو یدرێت کارتێکردنی تەواوی تێدا بهێنین • بەڵام گومان لەوەدا نیە دەڵێت : موبەتەکان ئەو تێکستە ئاڤێستاییانەیان دەرخ کردووە کە لە خوا پەرستی دا بە کاری دەهێنن و ئەگەر بەوردی بخوێندرێت کارتێکردنی تەواوی تێدا دەردەکەوێت • بەلام تێکستە ئاڤێستاییەکان لە نووسینە

---

(٥٤) هەمان سەرچاوە ل ٤٩٧ •

(٥٥)هەمان سەرچاوە ل ٢ •

پیرۆزەکانی (نصرانی - یـەکان) زۆر جیـاوازە • وە ئەوەش ڕێ‌ی‌تێ دەچێت کـە نووسـەرە نصرانی - یەکان لـــە گفت و گۆیاندا زۆر کارامـــە بووبن و بـــە ئارەزوو نـاوی کتێبـە موزدادییەکانیان نەبرد بێت ، تا وا لە خوێنەرە نصرانی - یەکان بکەن کە هەست نەکەن دوژمنە ئاینیەکانیان کتێبیان بۆ هاتۆتـە خوارێ(٥٦) •

(٥٦) ایران ل ٤٩٥ _ ٤٩٦

زمانی زەردەشت

هەروەکو بۆمان روون بووەوە ، زەردەشت بە زمانـــە میدی‌یە دواییەکەی مادەکان دواوە و لە ژووررووی میدیاش دا کە ئێستە بە موکریان (٥٧) ناو دەبرێت ، هاتۆتە دنیاوە • ئەم زمانەی زەردەشت کە وەك لە پاشکۆی ئاڤێستا ، زەند ئاڤێستا دا دەبینین ، نەك هەر لە شێوەی ئێستای موکریانەوە زۆر نزیکە، بەڵکو هەر زمانی (موکری)ش خۆیەتی[٥٧] ئەم تیۆریەش لە لایەن زۆربەی لێکۆڵەران و پسپۆرانی وەك (هورات و دارمستیر) پشتگیری لێکراوە کـــە کورتەی وتەکـــەیان دەڵێت [زمانی ئاڤێستای زەردەشت ، زمانی ئێستای کوردی و زمانی دێرینە •

---

(٥٧) امین زکی بەگ ، مێژووی کورد و کوردستان ، چاپی دووهەم بەغدا ١٩٦١ ل ٢٨١ •

(٥٨) هەمان سەرچاوە ل ٣٠٨ • مستر جاکسۆن ، شارەزای بیر و باوەڕی زەردەشت ، دەڵێت [زەردەشت لە نیوەی دوو ەمی سەدەی حەوتەمی پێش زاییندا ، لە دایك بووە و لە کەناری گۆمی ورمێ ـ دا ، زانیـــاریەکانی بلاو کـــردۆتەوە ، تالـــە ناوەڕاستی نیوەی یەکەمی سەدەی شەشەمدا ، کۆچی دوایی کردووە :

امین زکی بەگ ، ل ٢٨١ •

وە زمانی فارسی ئەو دەمەش ، ئەو زمانەیە کە شوێنەوارەکانی (پرسی پولس اصطخر)ی بێ نووسراوەتەوە • ئەو جیاوازیەی کە هۆی بەسەرهات و بارو دۆخەوە ، لەنێوان ئەم دوو زمانە دا رووی داوە ، بریتی یە لەوەی کە زمانی کوردی بە پێچەوانەی زمانی فارسی ، وشەی بێگانەی تێکەڵ نەبووە ، بەلکو توانیوێتی پارێزگاری تەواوی قەوارەی رێزمانی کارەکانی بکات • بەم پێیە زمانی کوردی ، پتر لە زمانی فارسی ئێستای دراوسێی ، پێوەندیە پتەوەکانی خۆی بە زمانی ئاری ـ یەوە پاراستووە(٥٩) •

زمانی کۆنی مادەکان ، زمانێکی ئێرانی ژووررووی رۆژئاوا ـ یەو ئەم زمانەش سەبارەت بە زمانی کوردی ، هەر وەك زمانی دێرینی عەرەبی خواروو وایە بۆ زمانی عەرەبی نوێ •وە لە لێکۆڵینەوەی بەراووردی زمانی ئاڤێستا دا ، ئەو زمانەی کە لەوەپێش بە ئاڤێستا ناودەبرا ، تا لە فارسی کۆن جیا بکرێتەوە• ئەم راستیە سەلمێنراوە و پاش لێکۆڵینەوە بە زمانی مادی ناو براوە •

گرنگترین بەشی ئاڤێستا ، ئەو بەشەیە کە بە گاتەکان واتە ـ سروودەکان ـ ناو دەبرێت و زمانێکی ژووررووی رۆژئاوایی یە • بێ گومان ئەم زمانەش ـ ماد ـ یەو زەردەشت سروودە پیرۆزەکانی

(٥٩) هەمان سەرچاوە ل ٣٠٩ ـ ٣١٠ •

خۆی پێ نووسیوون(٦٠) وە زەردەشت پاش پڵاو کردنەوەی بانگەوازەکەی لە میدیاوە بەرەو ژووررووی ڕۆژهەڵات ڕۆشتووە و زانیاریەکانی بڵاوکردۆتەوە • موریدەکانیشی ، وتەکانیان بە زمانە ناوخۆییەکانی ئەم ناوچەیە و زمانی زەردەشتی نووسیوەتەوە و لێکیان داوەتەوە زۆربەی ئەم شێوە زمانانەش بە ژووررووی ڕۆژئاوایی دەژمێردرێن •

هەروەها دارمستیر دەڵێت : [زمانی کۆنی مادەکان ، هەر هەمان زمانە کە ئاڤێستای پێنووسراوەتەوە ،وە چاکتر وایە

---

(٦٠) پورداود : مامۆستای لێکۆڵینەوەی ئێرانی و پسپۆڕی ئاڤێستا و قوتابی ڕۆژ هەڵاتناسی ئەڵەمانیایی (بایسولومی)یە ، کە لە ئاڤێستای کۆڵیوەتەوە وەریگێڕاوە دەڵێت » ڕاستتر وایە ، کە ئەو ئاڤێستایەی وتمان بە زمانی مادی نووسراوەتەوە و بۆ سەدەی حەوتەمی ـ پ • ز ـ دەگەڕێتەوە ، هی سەردەمێکی کۆنترە لە سەردەمی ماددەکان چونکە ئەم کتێبە ، لە ئاری ـ یەکان و مەلبەندەکەیان (ئاریانافیجا) دەدوێت ، وە هەرچەندە، کە لەهەرێمی میدیا دابووە و ئەو زمانەی پێی نووسراوەتەوە ، لە سەدەی حەوتەمی ـ پ • ز ـ دا زۆر پێشکەوتوو بووە ، بەڵام دەربارەی سەردەمی ماددەکان هیچ شتێکی دەر نەبڕیووە ، جگە لەمەش ، بەڵگەی دیکە دەربارەی چۆنێتی ژیـانی ئـەو کۆمەڵەی زەردەشت باسی دەکات ، هەیە و ئەم زانایە پەنجەی بـۆ ڕاکێشاوە • ئەمەش وا دەگەیەنێت کـە ئەو کتێبە بـە سەدە یەك یان دوو سەدە پێش مادەکان دانراوە و مێژووی نووسینی ئەم کتێبەش بۆ هەر دەمێك بگەڕێتەوە •• هەر بە کۆنترین کتێبی نووسراو ، لە زمانە ئێرانییەکاندا دادەنرێت•• ڕۆشتنبیری نوێ ، ژمارە ٣٦ ، ساڵی ١٩٧٤ ، ل ١٧ وتاری د • پاکیزە رفیق حلمی بە ناوی (کوردەکانی ئـەمڕۆ کێـن ؟)

زمانی ئەو کتێبە بە مادی ناوبەرین نەك بە ئاڤێستا ، بەو شێوەیەی زاناکان دەیدەنە پاڵ ئاڤێستا و لە نێوانیان دا بڵاوە •

هەروەها تیدسکو Tedesco دەڵێت : (زمانی ئاڤێستا سەر بە زمانی ئێرانی ژووررووی رۆژئاوایە) و هرتسفیلد ـ یش پشتگیری دەکات و دەڵێت [زمانی ئێرانی رۆژئاواش ، هەمان زمانی ماد دەگرێتەوە] • (رولاند کنت)یش لە دەنگەکانی زمانە ئێرانیەکانی کۆڵیوەتەوە و بۆی دەرکەوتووە کە زمانی ئاڤێستا ، لە گەڵ زمانی مادەکان پتر یەك دەکەوێت وەك لەگەڵ زمانی فارسی دا •

بەم شێوەیە ، دەبێت زمانی کوردی پاشماوەیەکی پێشکەوتوو ، و نوێ زمانی کۆنی مادەکان بێت و زمانی فارسی ـ ش هەر زمانی کۆن یان هەخامەنشی بێت[٦١] •

ئاڤێستا وشەیەکی کۆنی ئێرانی‌یە و واتای ـ پەناگە ، حەشارگە ـ دەگەیەنێت • وەکتێبی ئاڤێستاش لە دوو بەش پێك دێت ، یەکێکیان (گاتەکان) واتە سروودەکانە کە کۆنترین بەشی کتێبەکە یە و زەردەشت خۆی بە زمانی مادی ژووررووی رۆژئاوا رێکی خستووە و دوو هەمیش ئەو بەشەیە کە پیاوە ئاینی‌یە زەردەشتی‌یەکان ، لە زەردەشتەوە وەریان گرتووە و وتەکانیان لێك داوەتەوە و نووسیویانەتەوە بەڵام زمانی ئەم بەشەی

(٦١) هەمان سەرچاوە ل ١٧ •

دواییان له زمانی (گاته‌کان)جیاوازه چونکه به‌چه‌ند شێوه‌یه‌کی ناوخـۆیی ، ژووررووی ڕۆژئاوایی و ڕۆژهه‌ڵاتی ، لـه چـه‌ند ده‌رفه‌تێکی جیاوازدا نووسراوه ته‌وه •

وه‌ك وتمان ئاڤێستا له سه‌رده‌می پارته‌کاندا ، پاش ئه‌وه‌ی (ئه‌سکه‌نده‌ری مکدونی) ۳۳۱ - ۳۲۳ پ ز - هه‌ندێکی لێ وه‌رگێڕا بۆ زمانی یۆنانی و له دواییدا فه‌رمانی سووتاندنی دا ، کۆکراوه‌ته‌وه و نووسراوه‌ته‌وه • بۆ دوا جاریش له سه‌رده‌می ساسانیه‌کاندا کۆکرایه‌وه ، هه‌رچه‌نده که‌م و کووڕی زۆری تێدا هه‌بوو وه زمانه‌که‌شی له به‌ر کۆنی سه‌رده‌مه‌که‌ی لـه بیر چوو بووه • به‌و چه‌شنه چه‌ند به‌ندێکی په‌رت و بڵاوی نه‌بێت هیچی ئه‌وتۆی نه‌مابووه‌وه ، تا (اردشیر بابکان) هات و ئاینی زه‌رده‌شتی کرد به ئاینی وڵات و ئه‌و کاته فه‌رمانی دا که به‌شه‌کانی ئه‌م کتێبه کۆ بکرێته‌وه و داوای ئه‌لف و بێ‌یه‌کی ئاسانی بۆ کرد هه‌تا بۆ زمانی په‌هله‌وی ده‌ست بدات و سه‌رله نوێ به زمانێکی چاك بنووسرێته‌وه • ئه‌م ئه‌لف و بێ‌یه‌ش به (دین دبیره) یـان نووسین ئاینی ناو ده‌برا •

هه‌ندێ جار وشه‌ی زه‌ند له‌گه‌ڵ ئاڤێستادا به یه‌که‌وه ناو ده‌برێن و ده‌وترێت (زه‌ند ئاڤێستا) • (زه‌ند)یش وشـه‌یه‌کی په‌هله‌وی‌یه و مانای لێکدانه‌وه ده‌به‌خشێت • واته ئه‌م دوو وشه‌یه بـه یه‌که‌وه مانای لێکـدانه‌وه‌ی ئاڤێستا - ده‌گـه‌یه‌نن ، یـان لێکدانه‌وه‌یه کی دیکـه شیان ده‌چێته سه‌ر و بـه (پا زه‌ند)یـان

لێکدانەوانە وتراوە (پا زەند ئاڤێستا)[٦٢] •

پاشکۆ ناو دەبرێت • بەو جۆرە لە کۆتاییدا بە هەموو ئەم

مسعودی کە لە ٣٤٥ ی کۆچیدا کۆچی دوای کردووە ، لە (التنبیه و الاشراف) دا دەڵێت [زەردەشت کتێبە بە ناوبانگەکەی ـ ئاڤێستا ـ ی نووسیوە • ئەم وشەیە لە عەرەبی دا دەبێتە (آبستاق) و لە (٢١) سوورەت پێك هاتووە ، هەر سوورەتێك لە (٢٠٠) پەڕەدایە و لە (٦٠) دەنگ و پیت دروست بووە • بۆ هەر پیتە ، دەنگێك و ێنەیەك دانراوە کە هەندێ پیتی دووپات دەبێتەوە و هەندێکی لە ناو دەچێت • ئەمەش تایبەتی نیە بە ئاڤێستاوە ، بەڵکو زەردەشت ئەم خەتەی نوێ کردۆتەوە و مەجۆسی یەکان بە (دین دبیرە)ی ناو دەبەن واتە نووسین ئاینی• ئەم خەتە لە سەر دوازدە هەزار پێستەگا دا نووسراوە و بە ئاڵتون، بە زمانی فارسی کۆن لە سەر ئەو پێستانە هەڵکەندراوە • بەڵام ئەمرۆ کەس واتای ئەو زمانە نازانێت ، زەردەشت لێکدانەوەیەکی بۆ ئاڤێستا داناوە و پێی وتووە (زەند) و لە پەهلەوی یەوە گۆڕیویەتە سەر زمانی فارسی • ئەمجا ، جارێکی دی ، ئەو زەندەی لێکداوەتەوە و ناوی ناوە (پازەند) • زانا موبەت و (هراند)ەکانیش بۆ پازەند ، لێکدانەوەیەکی دیکەیان هێناوەتەکایەوە و پێیان وتووە (بادرە) کە هەندێك بە (اکردە)ی ناو دەبەن • بەڵام کاتێك (اسکندر) بە سەر پاشای فارسەکاندا زاڵ

---

(٦٢) هەمان سەرچاوە ل ١٧ •

بوو ،و دارای کوڕی دارای کوشت ، ئەمانەی هەموو سووتاند. دوای ئەوەش زردەشت خەتێکی تری نوێ کردەوە مەجۆسی یەکان (کشنی دبیرە)ی پێ دەڵێن و مانای - نووسین هەموو - دەبەخشێت و زمانی هـــەموو نەتەوەکان و - هـاواری ئاژەڵان - ی پـێ دەنووسرێت • ژمارەی پیتەکانی ئەم خەتە(١٦٠) دانەیە ، بـۆ هەر پیتێك دەنگێك و وێنەیەك دانراوە و خەتی هیچ نەتەوەیەکیش ، پیتی لەم دوو خەتە پتر نیە بۆ نمونە پیتە یۆنانیەکان کە بە ڕۆمی - ناو دەبرێن ، ژمارەیان لە (٢٤) پیت زیادتر نیە و (ح ، خ ، ع ، ب ، هـ) ی تێدانیە • هەروەها پیتە سریانی یەکان ، ژمارەیان (٢٢)پیتە بەڵام هەر چەندە (عبری) پیتەکانی کەرت کەرتە ، هەر بە سریانی دەژمێردرێت •

هەندێ پیتی عبرانی هەن کە وێنەکانیان لە سریانی و حمیری ناچێت ، وەك قەڵەمی حەمیر کە بە (مسند) ناو دەبرێت و لــە سریانی یەوە نزیکە • بەڵام پیتە عەرەبی یەکان بە هەردوو خەتەکەوە، ژمارەیان (٢٩) پیتە • جگە لەمانە پیتی هەموو نەتەوەکانی تر ، زۆربەیان لە یەك دەچن وە جگە لەم دوو خەتەی کە زەردەشت تازەی کردوونەتەوە فارسەکان پێنج خەتی دیکەیان هەیە کـــە هەندێکیان خەتی (نبطي) دەچێتە ناوو هەندێکی دیکـە لێ ی بەدەرە(٦٣) هەروەها مسعودی لە (مروج الذهب) دا دەڵێت :

---

(٦٣) التنبيه و الاشراف ، بيروت - دار التراث - ١٩٦٨ ل ٨٠ - ٨١ •

[زەردەشت پەیامبەری مەجۆسییەکانە و ئەو کتێبەی بۆ خەڵکی هێناوە بە « زمزمە » ناسراوە • ناوی ئەم کتێبەش لای مەجوسییەکان « بستاه ، یان ئابستایە » •

فەرهەنگی ئەم کتێبە (٦٠) پێتە و ژمارەیان لە هی هەموو نەتەوەکانی دی زیادترە • وە لەبەر ئەوەی خەڵکی لەو ـ ئابستایە ـ نەدەگەیشتن ، زەردەشت ڕاڤە(*)ی بۆ داناوە و ناوی ناوە (زەند) ، ڕاڤەیەکی دیکەی بۆ ئەمەش دانا و ناوی (پازەند)ی لێ ناوە ، تەنانەت پاش مردنی زەردەشتیش ، زاناکان بۆ هەر یەکێك لەو ڕاڤانە ، ڕاڤەی دیکەیان داناوە و بە (باردە) ناویان بردووە •

بەڵام مەجوسییەکان ئەم کتێبەیان بۆ لەبەر نەدەکرا کە بۆیان هاتبووە خوارێ ، لە بەر ئەوە زاناکانیان بە حەوت یەك و چاریەك و سێیەك ، وردە وردە پێیان لەبەر دەکردن(٦٤) •

---

(٦٤) مروج الذهب و معادن الجوهر ، جزمی ـ ١ ـ بیروت دار الاندلس ـ ١٩٦٥ ، ٢٥٢ •

* ڕافە : شرح : وەرگێڕ .

قۆناغی مێژوویی ڕۆڕانی زمانە ئێرانیەکان

١ ـ قۆناغی کۆن :

لەم قۆناغەدا ، ئەم زمانانە ، بە زمانە کۆنە ئێرانیەکان ناو دەبرێن مێژووەکەشیان بۆ نێوان سەدەی (٧ ـ ٤ پ • ز) دەگەڕێتەوە کە لە ئاڤێستاوە ، واتە لە سەدەی حەوتەمی (پ • ز) ەوە دەست پێ دەکات ، بەتایبەتی ئەو بەشەی (گاتە)ی پێ دەوترێت و بەکۆنترین و گرنگترین بەشی ئاڤێستا دەژمێردرێت، کـــە زەردەشت ، بـە شێوە نەتەوایەتیەکەی خۆی ـ شێوەی ژوورووی ڕۆژئاوایی ـ پێی دواوە و لە لایەن پیاوە ئاینیەکانەوە لەبەر کراوە و نووسراوەتەوە •(٦٥) •

گاتە ـ سروود ، کۆنترین پەیامی ئێرانیە و بە زمانی ئێرانی ژووروو نووسراوەتەوە ، وە زمانی کوردی بە زیندووترین و پێشکەوتووترین درووست بووی لـــە قەڵەم دەدرێت • ئـەم

---

(٦٥) گوڤاری کۆڕ ـ ژمارە ـ ١ ل ١٨٢ ، وتاری د • پاکیزە رفیق حلمی کە لە سەرچاوەی
ـ ەوە وەری گرتووە •

سروودانەش بەڕێك و ڕەوانی پارێزراون(٦٦) چونکە وتەی خودی زەردەشتن و لای ئێرانی یەکان پیرۆز بوون و وایان داناوە ، کە گوایە ئەم سروودانە ، لە ئاسمانەوە بۆ زەردەشت هاتوونەتە خوارێ • بەلام زمانی ئەم سروودانە لەگەل زمانی بەشەکانی تری ئاڤێستادا ، جیاوازی گەورەی هەیە • بۆیە بە پێویستی دەزانین کە لە ڕەگەزی کۆنی مادەکان و زمانی نوێی کوردی بدوێین •• ئەمجا سەبارەت بەو بنچینەو ڕەگەزەی زمانی کوردی و نووسینی کوردی لێوە پەیدا بووە ، دەست بە لێکۆلینەوەی بەراوورد ـ ی بکەین(٦٧) •

بەو پێیە دەتوانین کە زمانی کوردی بە کۆنترین نموونەی نووسراوی زمانە ئێرانی یەکان و کۆنترین زمانیش لە خێزانە زمانی هیندۆ-ئەورووپایی دابنێین،لە پاش نووسراوە میتانی و(٦٨)

---

(٦٦) گۆڤاری کۆڕ ل ١٨٢ لە

[Hya Gershevith The Aresten Hgmnotomithre Cambridg 1961].

ـ دوە وەرگیراوە •

(٦٧) گۆڤاری کۆڕ ـ ل ١٨٣ ، ٢٠٩

(٦٨) میتانی یەکان :

چەند کۆمەلێکی شاخاوین لە نەتەوە هیندۆ ـ ئەورووپاییەکان و ئەو هەرێمەی دەکەوێتە ڕۆژهەلات و ژووررووی دەریاچەی (وان) یان (ارمینیا)ی ئێستەوە ، بە شوێنی ئەسلێیان دادەنرێت • لەدەور و بەری سەدەی هەژدەهەمی (پ • ز) دا ، میتانی ـ یا (حووری) یەکان ، لەو ناوچەیەوە کە دەکەوێتە نێوان دەریاچەی (وان) و چیای زاگرۆس ـ ەوە ، بەرەو ولاتی ئاشووری یەکان ،

(حیثی)یـەکان و (ڕەك ڤیـدا)ی هنیدی ، کـە لـــە سەدەی دوازدەهەمی پێش زاییندا بە زمانی سەنسکریتی نووسراونەتەوە٠

کەوتوونەتە ڕێ و کۆچی ئەمانەش ڕێکەوتی کۆچی - کیشی - یەکان بـەرە و عیراق و هەگسۆس ـەکان بەرە و (مصر) ی کـردووە ٠ حووری - یەکان ، توانیان تەخت و تاراجی وڵاتی ئاشووری یەکان تێك بدەن و بێ ئەوەی دەوڵەتێکی یەکگرتوو ، دا بمەزرێنن ، چەند میرنیشینێکیان لـە سوریا و فلسطین و هـەندی جێی ناوەڕاستی ئاسیا دا پێکەوە نا ٠

حـووری و میتانی یەکان ، سـەر بە یەك ڕەگـەزی هیندین و پاشاکانیان لە چەند ماڵە پاشایەکی هیندییەوە هاتوون و زۆربەی ناوەکانیشیان هەر هیندییە ٠ هەر ئەوانیش بوون کە پیشەی وڵاخ بـە خێوکردنیان ، هێنایە ڕۆژ هـەڵاتی خوارووەوە ٠ میتانییەکان لە ناوەڕاستی هەزاری دووهەمی پێش زاییندا ، لە ژووررووی سوریا، بە تایبەتی لە هەرێمی بالخ و (خابووری فرات) دا ، مەڵبەندێکی گـرنگ بۆ خـۆیان دا بمەزرێنن و شـاری (واشـوکانی) کـە شوێنەوارەکانی لە (رأس العین - لە سەر خابوور) دا ، ماوە بکەن، بە پاتەخت بۆ مەڵبەندەکەیان ٠ مەڵبەندی سەرەکیشیان لە عیراق دا ، لە (ارانجا) واتە کرکوکی ئێستادا بووە ٠ جگە لەمە ، لـە نزیك کەرکوکەوە ، شارێکی دیکەیان بە ناوی (نوزی)ەوە هەبووە کە ئێستاش شوێنەواری لـە (یورگان تەپە) کە (١٨) کـم لـــە کەرکووکەوە دوورە ، هەر ماوە ٠ بەڵام هێندەی نەخایاند کـــە پانشینێکان ،بە ناوی میتانییەوە، کە لە (کرکمیش) و (طرابلس) ئێستاوە تاچیای زاگرۆسی ـی دەگرتەوە ، بۆ خۆیان دامەزراند ٠ جگە لەمانەش ، لە سەدەی پازدەهەمی پێش زاییندا ، دەرکەوت کە ، ئەمانە لە فینیقیا و (فلسطین) یشدا هەر هەبوون ٠

زمانی میتانی یەکان ، زمانێکی ئاڵۆزەو لە چەند نەتەوەیەکەوە چەند و شەیەکی خوازراوی هاتۆتە ناو ٠ ئەم زمانە بە چەند پیتێکی بزماری نووسـراوە و زیاتریش بزماریی ئەکـەدی - یان تێدا بـەکار هێناوە ، ئەمەش وای لە زاناکان کرد کە بنچینەی زمانی حوری و

ئەوەی شایانی باسە، کۆنترین نووسراوی زمانە هنیدی یەکان، چوار کتێبە پیرۆزەکەی (ڤیدا) یەو مێژووی کۆترینیان ، واتە ـ ڕەك ڤیدا ـ بۆ سەدەی دوازدەهەمی پێش زایین دەگەڕێتەوە •

میتانی یەکان ، نەك هەر بۆ زمانی کۆنی ئورارتو ـ بەڵکو بۆ زمانە جۆرا و جۆرە تازەکان و زمانە قوقاسی ـ یەکانیش بگێرنەوە :
بڕوانە :
[العرب و الیهود ، د احمد سوسه ل ٩٥ ـ ٩٧] و
E. Aspeiser : in teduce tion to Harria, 1941.

زماناسەکان ، توانیان شارەزایی لە زمانی حووری و پێك هاتن و (مفردات) ەکانیدا پەیدا بکەن و سەدان ژمارە لە (نوزی)دا دوززرانەوە ، کە لە سەر قوڕ بە نوو سینی بزماری میتانیو حوری نوسرابوونەوە ، ئەمەش بەڵگەی ، نامە و نامەکاری نێوان پاشاکانی ئەو سەدەمە بوون ، جگە لە چەندان نموونەی دی ، کە شاری (ئالاخ) لە سوریا و شاری (ماری ـ تل حریری) لە ڕۆژهەڵاتی سوریا دا ،دۆززرانەوە لە دەرباری (زمریلم) ی پاشای (ماری) ، هاو چەرخی(حامورابی) شدا ، چەند ژمارەیەکی دیکە لەم جۆرە ژمارانە دۆززرانەوە ، کە چەند تێکستێکی حووری لە سەر بووە و لە (بابلی) یەوە وەرگێڕاونەتە سەر حووری • لە شاری خاتوشش ـ بوغازکوی ئێستا ـ لە ناوەڕاستی ئاسیادا چەند پارچە ژمارەیەکی (قوڕی) یان دۆزیوەتەوە ، کە ئەفسانەی گلگامش ـ ی بە زمانی حووری لە سەر نووسراون •

شایانی باسە (حیثی)ەکان لە هەزاری سێهەمی پێش زاییندا لە وڵاتی (اناضول) نیشتەجێ بوون و پاش ئەوەی بەگژ حووری و بابلی و مصری ـ یەکاندا چوون ، توانیان پاشانشینی میتانی بڕوخێنن و لەگەڵ ئاشووری یەکاندا بیکەن بە دوو بەشەوە و ڕووباری ـ فرات ـ بکەن بە سنووری نێوانیان • زمانی ئەم حیثی ـ یانەش ، سەر بە کۆمەڵە زمانی هیندۆ ـ ئەوروپاییە و پیتی بزماری کۆن ، کە لە حووری ـ یەکانە وە ، وەریان گرتووە ، ئەم زمانەیان نووسیوەتەوە • بڕوانە :

زمانی ئەم کتێبانەش ، بە کۆنترین زمانی هیندۆ ـ ئەوروپایی و بگرە بـە کۆ نترین زمانی نووسراوی جیهانی ـ ش لـە قـەڵەم دەدرێت •

ئەم کتێبانەش ، بەو زمانە ناو خۆیی یانە نووسراونەتە ـ وە کە لە نێو خەڵکی دا بڵاو بوون و بە هۆی هەندێ بارو دۆخەوە ، دوو چاری لە ناو چوون و شێواندن و بیرچوونەوە بوون • لەبەر ئەوە پیاوە ، ئاینیەکان دەستووریان بۆ ڕێزمان و ، ئەلف و بێ یان بۆ نووسینەوەی داناوە ، بە مەبەستی ئەوەی کە خەڵکی بۆیان زمانێکی وەها ڕێك و پێك بنووسرێتەوە ، کە خەڵکی بۆیان لەبەر بکرێت و لێی تێ بگەن • بەو شێوەیە هەتا سەدەیەك پێش زایین ، زمانی سەنسکریتی هاتە کایەوە و توانی یان کتێبە پیرۆزەکانی پێ بنووسنەوە ، ڕۆشنبیری و زمانە ناوخۆییەکان بوون بە زمانی تێگەیشتنی لە نێو خەڵکیدا و (باراکرات) ی بە سەر دا بڕا و نزیکترین شێوە زمانی نوێش بـۆ سەنسکریتی

العرب و الیهود ـ ل ١٠١ •

لە پاتەختی حیثی ـ یەکان ، خاتوشش ـ دا ، چەند نووسراوێکی بزماری دۆزراونەتەوە ، کە ژمارەیەك لەو (سجل)ە پاشاییانەی تێدایە ، کە مێژووی زۆر بەیان بۆ سەدەی سیازدەهەمی بەرزایین دەگەڕێتەوە ، ئەم پارچانەش ، بە زمانی (حیثی) نووسرابوونەوە •

هەمان سەرچاوە ـ ل ٤٦٦ •

لە کۆتاییدا دەڵێین کە (حیثی) یـەکان ، زۆر چیرۆك و ئەفسانەی ئاینی بابلی ـ یان ، لە ڕێگەی زمانی ـ حووری ـ یەوە وەرگێراوەتە سەر زمانەکەیان •

(حوجرافی و بنجابی) بوو • بەڵام شێوە ناوخۆییەکان واتە (بارا کرات) نموونەیان زۆرە ، وەك [مهراتی ، بەنگالی ، هیندستانی ، سندی] • [٦٩] •

دوا نووسراوی زمانە ئێرانیەکان ، (ئێرانی خواروو) بریتی‌یە لەو نووسینە بزماریانەی کە بۆ سەردەمی هەخامەنشی‌یەکان دەگەڕێنەوە و مێژووی کۆنترینیشیان بۆ ناوەڕاستی سەدەی پێنجهەمی پێش زایین [٧٠] •

٢ ـ قۆناغی ناوەندی :

لەم قۆناغە دا ، زمانە ئێرانیەکان بە پەهلەوی ناودەبرێن ، سەبارەت بە (برتو پارتیا) [٧١] یا خۆراسانی ئەمڕۆ یا وڵاتی ئەشکانی‌یەکان • ئەم قۆناغەش ، پاش کۆتایی قۆناغی یەکەم ، واتە ٣٠٠ ی پێش زایینەوە تا هاتنی ئیسلام لە سەدەی حەوتەمی زاییندا ، دەست پێ دەکات •

زمانەئێرانی یەکانیش ، لەم قۆناغەدا ، دەبنە دوو بەشەوە

آ ـ بەشی پەهلەوی ، یا پارتی (ئەشکانی) ـ ئێرانی ژووروو، کە بۆ سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەشکانی‌یەکان

---

(٦٩) ڕۆشنبیری نوێ ژمارە ٣٦ ـ ل ١٧ •

(٧٠) گۆڤاری کۆڕ ، ژمارە ـ ١ ـ ل ٢٠٩ •

(٧١) پارتیا ، یان (پرثوە) ، ئەم وشەیە لە دواییدا گۆڕراوە و بووە بە پەهلو سرتو ـ پەهلەوی ـ فەهلەوی •

دەگەڕێتەوە (٧٢) (٣٠٠ پ ٠ ز - ٢٢٦ ز) و گرنگترین وێنەی نووسراوی ئەم بەشەش ، ئەو دەستنووسە (مانوی) یانە یە کە لە هەرێمی (تورڤان) ی تورکستانی چین دا دۆزراونەتەوە ، جگە لەو نووسینانەی کە لە سەر پێستە

---

(٧٢) ئەشکانی و پارت ، لە گەلانی ژووررووی ئێرانن و سەر بە نەتەوە ئاری یەکانن ، ئەم دووگەلە ، لە ناوەڕاستی سەدەی یەکەمی پێش زایینیدا ، لە ژووررووی ئێران دەرکەوتوون و دوایی بەرە و خواروو ، رۆژ ئاوا ڕۆشتوون ٠ (ارشاق)ی سەرۆکیان ، لە ٢٤٧ ی پێش زایینیدا ، توانی (سلوقی)ەکانی دەست پێوەندی ئەسکەندەر ، لە ئێران دەربکات و کۆتایی بە فەرمانڕەواییەکەیان بهێنێت ٠ دوا ئەویش (متردیدات) ی یەکەم لە ساڵی (١٤١ ی پ ٠ ز) دا عێراق - ی داگیر کرد و سلوقیە - سەلمانپاك - ی گرتە دەست ٠

سەلمانپاك -یش دەکەوێتە سەر ڕووباری دیجلە و سەرکردەی یۆنانی - یەکان و یارمەتیدەری اسکندر ، دروستی کردووە و ، کردوێتی بە پاتەختی دەوڵەتی ، سلوقی - یەکان - دەوڵەتی (پارت) لە چەند پاشانشینێك هاتبوو بۆیە ناوی (پاشای پاشایان) یان بە سەردا بڕی ٠ بەڵام شەڕی (پارتەکان) لە سوریادا ، هەر بەردەوام بوو ٠

پاش ئەوەی ، بە هۆی ڕووخانی دەوڵەتی سلوقی - یەکانەوە، دەسەڵاتی ڕۆمانی یەکان ، زیادی کرد ئەم ناکۆکی یە لە لایەکی دیکەوە ، سەری هەڵدا ٠ بەڵام ئەمجارەیان لە نێوان پارت و ڕۆمانی یەکاندا بوو ٠ و هەوڵ و کۆشش ڕۆمانیەکان بە فیڕۆ چوو ، تا لە ئەنجامی ناکۆکی نێوان میرنشینە پارتەکان خۆیاندا ، تەختی پاشاییان بەرەو لەق بوون چوو ٠ بەڵام (اردەشیر) ی فارس ساسانی ، لە ٢٢٧ ی زایینیدا ، بە یەکجاری دەستی بە سەر ئەم پاشا نشینەداگرت و هەرێی موڵك و سامانی دەوڵەتی (پارت) بوو گرتیە ژێر دەستی خۆی ٠ العرب والیهود ل ٤٨٨ - ٤٩٩ ٠

ئاسـک نووسراونەتەوە و لـە چیاکانی (هـەورامان)ی کوردستانی عێراق دا دۆزراونەتەوە ، کە مێژووەکەیان بۆ کۆتایی سەدەی دووهەمی پێش زایین (١٢٠ پ • ز) دەگەڕێتەوە •

زماني ئێستای کوردی ، کە وتمان شێوەیەکە لە شێوەکانی ژووروری ڕۆژئاوای ئێران ، لە زمانی پەهلەوی ، یان ئەشکانی - یەوە زۆر نزیکە ، چونکە ئەمیش هەر شێوەیەکی ڕۆژئاواییـە وەك ئەو ، کەوا بوو پەهلەوی بریتییە لەو قۆناغە ناوەندیەی کە ئەو قۆناغە کۆنەی بە سرووده ئاڤێستاییەکان دەست پێدەکات و قۆنـاغی نوێ زمانی کـوردی بەیەکەوە دەبەستێتەوە • ئـەم قۆناغەش مێژووی زمانی کوردی - مان لە کۆنەوە تـا ئێستا ، پیشان دەدات(٧٧) •

هەندێك لە لێکۆڵەران ، دەڵێن (ڕەنگە زمانی کوردی لەم قۆناغەدا ، بە هۆی شێوەی هەورامان - ی ، لوڕی - (فەیلی)(٧٤) یەوە بە زمانی ئەشکانی بگاتەوە شێوە ئێرانی ژووروو و ڕۆژ هەڵاتیەکان - یش بە پەهلووی ئەشکانی ناسراون کە نوێنەری قۆناغی ناوەندی زمانە ئێرانییە ژووروەکانن • ئەم پەهلەوی ئەشکانی - یەش بوو بە زمانی نووسین و بە زیندوویی تا دوای سەردەمی ئەشکانییەکان مایەوە(٧٥) •

---

(٧٣) دەفتەری کوردەوازی ژمارە (٣) ساڵی ١٩٧٠

(٧٤) گۆڤاری کۆڕ ژمارە (١) ل ١٩٦ •

(٧٥) هەمان سەرچاوە ل ١٩٥ •

شێوەی ئێستای هەورامان ـ یش ، شێوەیەکی ڕۆژهەڵاتی ـ یە چونکە (وشەی هەورامان کـە لـە کوردیدا مانای (هەڵهاتن) ـ دەبەخشێت وەك لە وشەکە خۆیدا دیارە ، لە شێوەی هەروامانی یەوە نزیکە ، (وشەی (روی هەورامان) یش بە شێوەی هەورامان ، واتای (ڕۆژهەڵ هات) دەگەیەنێت و وشەی خوراسان ـ یش مانای ـ بیرچوونەوە ـ •)

(سەبارەت بە شێوەی فەیلی ـ یش ـ هەمان شتە چونکـە وشەی فەیلی ، بە پێی دەنگ گۆڕکێ لە زمانە ئێرانی یەکان دا ، پیتی (ی) بووە بە (ف) و (هـ) بووە بە (ی) و هەمووشی بووە بە ناو بۆ (لوڕ) واتە فەیلی •)

وشەی (پەیلی ـ پەرتی) کۆنیش بووە بە ناو بۆ پارت یان ئەشکانی یەکان • بەو جۆرە زنجیرەی سێهەمی مێژووی نوێی زمانی کوردی ، بە هۆی شێوەی هەورامانی و لوڕی (فەیلی) یەوە بە پەهلەوی ئەشکانی دەگاتەوە(٧٦) •

دەربـارەی ئەم قۆناغـە ـ ناوەندی ـ کریستنس دەڵێت : [لە نێوان ئاڤێستای کۆن ، کە گاتە ـ سروودەکان پێك هاتووە و ئاڤێستای تازەدا ، جیاوازیەکی ئاشکرا لە ڕووی زۆرە خوایی و بیرە ئاینی یەکانەوە هەیە ، وە لە سەرەتای سەردەمی (البرت)،

---

(٧٦) هەمان سەرچاوە ل ١٩٥ ـ ١٩٦ ، دەربارەی ئەو نووسراوانەی لە شاخی هەورمان دۆزراونەتەوە ، بڕوانە

Ronald Kent : Old Persian, P. 7.

(پارتەکان) ەوە ئەو کتێبەی ئاڤێستا کە بە ناوی (وندیدات) ـ ی دیودار یاسـای دژ بـە شەیتانەکان ـ دانرا و بریتی بووە لـە یاسای زەردەشتی بۆ ئاینی زەردەشتی خۆی ، ئەمەش لەو کاتەدا کە زمانی ئاڤێستا ، زمانێکی مردوو بوو ، پیاوە ئاینی‌یەکان هەوڵی پاراستنیان دەدا •]

بـەڵام ئـەو نوسـخانەی ئاڤێستا[77] کـە لـەم ماوەیەدا نووسراونەتەوە ، شتێکی ئەوتۆمان لێ‌ی دەست نەکەوتووە •

ب ـ بەشی دووهەم لە زمانە پەهلەوی‌یەکان ، پەهلەوی ساسانی‌یە و سـەر بەو پاشا ساسانی‌یانەیە کـە پاش ئەشکانی ، فەرمانڕەوابیان کردووە و هـەر ئەوانیش لـە (٢٢٦) ی پێش زاپیندا ، لە هەرێمی فارس ، لە خوارووی ئێران دا ئیمپراتۆریتی (ساسانی) یان دامەزراندووە •

نموونە نووسراوەکانی زمانی پەهلەوی ساسانی (کە لـە زمانە ئێرانی‌یە خوارووەکانە) لە پەهلەوی ئەشکانی زیادترە و زۆربە شیان لە خوارووی ئێران دا دۆزراونەتەوە[78] • مێژووی ئەم نووسراوانەش ، بۆ سەدەی سێهەمی زایین[79] دەگەڕێتەوە و بریتین لـە کۆمـەڵێ کتێبی زەردەشتی وەك (دین کـرت یـا دینکرد) جگە لە دەیان لێکدانەوە و ڕاڤەی دیکەی ئاڤێستا •

---

(٧٧) هەمان سەرچاوە ل ٢١٠ •
(٧٨) دەفتەری کوردەواری ژمارە (٣) ل (١٠٤) ، د پاکیزە رفیق حلمی •
(٧٩) گۆڤاری کۆڕ ل ٢١٠ •

چەند رایەك دەربارەی زمانی پەهلەوی

مینورسکی لەو باوەڕەدایە کـــە (پەهلەوی ، هـــەر فارسی‌ی ناوەراست بێت)(٨٠) • بەلاّم مامۆستا (امین زکی بەگ) کە لە کتێبی [ئێرانی کۆن ـ حسن بیرینـا]ەوە وەری گرتووە ، دەلێت [لەو بڕوا نامانەدا کە لە سەردەمی هەخامەنشی‌یەکان دا نووسراونەتەوە ، وا دەردەکەوێت کە زمانی یەکەمی فارسەکان ، لە نووسینەوەی (مراسیم)ە پاشاییەکاندا بەکار هاتووە ، لـەو کاتە دا کە پەهلەوی ـ یان زمانێکی نزیکی لەو ـ لە گفت و گۆدا بەکار هاتووە ، هەر ئەو بڕوانامانەش وا دەگەیەنن ، کە لە هەرە زمانی کۆنی ئاری‌یەوە،فارسی یەکەم و سەنسکریتی ، وەرگیراون و پێگەیشتوون • بەلاّم ئەم زمانە هاوبەشە تا ئێستا هیچ شتێکی ئەوتۆی لێ نازانین ، وە لە لایەکی دیکەوە ئەو بڕوا نامانە ، ئەوە پیشان دەدەن کە زمانی پەهلەوی لە ئاخر و ئوخری سـەردەمی هەخامەنشیەکان دا زمـانی خـەڵکی‌و زمـانی قسـە کـردن بووە • وە لە سەردەمی (البرت) و ساسانی‌یەکان دا هەر بـەو جۆرە بەکار هاتووە و پاش نەمانی دەوڵەتی ساسانی یەکان بـۆ

---

(٨٠) الاکراد ـ ملاحئات وانطباعات ، مینورسکی و ترجمة د معروف خەزنەدار ـ ل ٣٧ •

ماوەیەك ، لـە سـەر تاپای وڵاتی ئێران بـە تایبەتی لـە هەرێمی (طبرستان) دا بڵاوو بووەوە کە هەر شێوەی زمانی قسەکردن ماوەتەوە][81] .

لە لایەکی دیکەوە ، مامۆستا (أمين زكی بـەگ) دەڵێت [استرابون[82] کە جوگرافیازانێکی یۆنانی‌یە ، دەڵێت :ـ کاتی خۆی ـ ماد و فارسەکان لـە یەکتری دەگەیشتن ئەمەش ئـەوە دەگەیەنێت ، کە زمانی مادەکان ، لەم ماوەیەدا ، هەرچەندە لـە فارسی‌یەوە زۆر نزیک بووە ، بـەڵام فارسی نەبووە[83]] . ئەمجا دەڵێت : [لـــە کۆتایی سەردەمی هەخامەنشی‌یەکاندا ، زمانی پەهلەوی ، هەموو (ئێران) ی گرتەوە ، چونکە ئەو زمانەی کە لە ڕۆژئاوای ئێران دا ، لـــە دوا ـ اسکندری مەکدۆنی ـ دۆزراوەتەوە ، زمانی پەهلەوی بووە و (پەهلەوی)ش بووە بە ئاڵایەك بە سەر لەوحە و پارەی ساسانی‌یەوە و خەڵکی (أصفهان و ری) و هەمەدان و ئازەربایجان و نەهاوند واتە پاشا نشینی کۆنی مادەکان بەم زمانە دواون][84]

---

(81)مێژووی کورد و کوردستان ٣٠٠ .

(82) لە سەرەتای یەکەمی زاییندا (سەردەمی ئەشکانی‌یەکان) کۆچی دوایی کردووە

(83) مێژووی کورد ل ٢٩٨ ، لە (ئێرانی کۆن ـ حسن بیرنیا)وە وەرگیران طهران ١٩٢٩ .

(84) هەمان سەرچاوە (لە کتێبی زمان و نووسین و بیرو بـاوەڕی فارسەکانەوە ، وەرگیراوە) ل ٣٠١ .

ئەم ناوچانەش لە کتێبە عەرەبی یەکان دا بە وڵاتی پەهلەوی ـ یەکان ناو براون[٨٥] هەروەك لە کتێبی (مختصر البلدان) دا دەڵێت (ئەم خاکە بە وڵاتی پەهلەوی ـ یەکان ناو دەبرێت[٨٦]) •

لە وتەکانی (کاترمر) دا ـ وا دەردەکەوێت ، کە مێژوو نووسە یۆنانی‌یەکان پەهلەوی ـ یان بە وڵاتی (البرت) وتووە • بەڵام مێژوو نووسە ئەرمەنی یەکان ، دەڵێن ئەم ناوە ، ناو نیشانی پاشا ئەشکانی‌یەکانە •

(ابن حوقل النصیبی) ـ ابو القاسم أحمد بن حوقل ـ لە کتێبی (مسالك وممالك) دا کە لە ٣٣١ ی کۆچیدا دانیاوە ، لە باسی ئێرانی کۆن دا دەڵێت :

(لە ئێرانی کۆندا ، سێ زمان هەبوو ، یەکەم فارسی کە هەموو دانیشتووانی ئێران قسەیان پێ دەکرد ، دووهەم پەهلەوی کە لە دواییدا بوو بە زمانی ئێران و ئێستا پیاوە ئاینی‌یە مەجوسی‌یەکان ، ڕووداوە کۆنەکانی پێ‌تۆمار دەکەن ، ئەمجا عەرەبی کە لە نووسینەوەی بڕوانامە و کارو و باری ڕەسمیدا بەکار دەهات •

---

(٨٥) بڕوانە : ابن القاسم عبدالله ، کە بە (ابن خردازبە) ناسراوە (المسالك و الممالك) ل ٥٧ ، ئەمجا ابی عبدالله المقدسی البشاری (احسن التقاسیم ‌I معرفە الاقالیم) لە (٣٧٥)ی کۆچی داینا‌وە ، ج (٢) ل٣٨٤

(٨٦) ابی بکر احمد الحمدانی ، کە بە (ابن الفقیە) ناسراوە ، مختصر البلدان •

وه له جوگرافیای (ملطبرون) له وتاری (٥٥) دا ، که دێته سەر باسی وڵاتانی ئاسیا ، دەڵێت [زمانی زەند و پەهلەوی ، کۆنترین زمانی ئاریین ، زەندی ، لە کتێبە ئاینی‌یە کۆنەکانی ئێران دا ، وەك ئاڤێستا بە کار هاتووەو لە نێو خەڵکیدا ، بڵاو بۆتەوە و بووە بە زمانی قسە کردن • کە تا ئێستاش لە نێوان زانا مەجۆسی‌یەکاندا ، بە زیندوویی هەرماوەتەوە و وەك زمانێکی ئاینی ، پایەی خۆی پاراستووە ، هەڵبەت ئەمەش بەڵگەیەکی بەهێزی لەیەك چوونی لە ڕادە بەدەری نێوان ئەم دوو زمانەیە لە بنجینە و بناغەدا • بەڵام وەك دەردەکەوێت ، زمانی پەهلەوی لە میدیای گەورە و فارس دا بڵاو بۆتەوە و زمانی قسە کردنی خەڵکی بووە ، هەندێکیش دەڵێن ، لە سەردەمی ئەو پاشایانەی کە نەوە و کوڕەزای (کۆرش)ی دامەزرێنەری دەوڵەتی هەخامەنشی‌یەکان بوون ، ئەو دەوڵەتەی لە (٥٥٩ ـ ٥٢٩) ی پێش زاییندا دە وامی کردووە ، زمانی ڕەسمی دەوڵەت بووە ••(٨٧) •

---

(٨٧) امین زکی بەگ ، مێژووی کرد ل ـ ٣٠٤ ـ •

شوێنەوارە دۆزراوەکانی تورکستانی چین

شوێنەوارەکانی تورکستان چین
لە هەرێمی (تورفان)

ئەوە دەسەلمێنن کە ئەو زمانە پەهلەوی یەی هەندێ جار بە فارسی ناوەڕاست ناو دەبرێت ، پتر لە شێوەیەك دەگرێتەوە ، لەم بارەیەوە کرلیستنس دەڵێت :

[بە هۆی ئەو دۆزینەوانەی لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا ، لە تورکستانی چین دا ڕوویان دا(٨٨) ، وە بە هۆی ئەو تێکستانەی کە هەندێ تاقمی نێردراوی بێگانە لە ئەدەبی (بوذی) و (مانوی) و (مسیحی) بە زمانی - سەنسکریتی و چینی و تیبتی و ئیگوری و پەهلەوی و صفدی و طنحاری - یەوە کۆیان کردبووەوە ، لە زمانە ئێرانی‌یەکانی ناوەڕاستدا ، پتر زانیاریان پەیدا کرد وە بەر لە زانینی ئەم شوێنەوار و دۆزینەوانە ، دوو شێوە زمانی ئێرانی لە ڕەگەزی زمانی ئێرانی ناوەڕاست ناسران . یەکەمیان ، پەهلەوی ساسانی بوو کە لە خواروی ڕۆژئاوای ئێران - فارس ، لە سەردەمی ساسانی‌یەکاندا ، زمانی قسەکردن و زمانی ڕەسمیش بوو بەڵام دووهەمیان ، هەر ئەو زمانە بوو کە

---

(٨٨) تاقمێك نێردراوی ئینگلیزی و ئەڵەمانیای و فەرەنسایی و سۆڤیێتی و یابانی ئەم کارەیان بە ئەنجام گەیاندووە .

له گەڵ پەهلەوی ساسانی دا دەرکەوت و لەسەر هەندێ نەخش و نیگار دۆزرایەوە و یەکەم جار بە ناوێکی نا بەجێی وەك (کلدانی پەهلەوی)یەوە ناو نرا ، که هەر لەم زمانەی دووهەمەوە (اندریاس) توانیویەتی زمانی پەهلەوی ئەشکانی بدۆزێتەوە ، که زمانی رەسمی پاشا ئەشکانی یەکان بووە •

زمانی پەهلەوی ساسانی و پەهلەوی ئەشکانی بە هەندێ پیت نووسراونەتەوە کە لە پیتی (هجاء) ی ئارامی‌یەوە وەرگیراون • بەڵام شێوەی پیتەکان جیاوازە • داب و نەریتی ئاینی زەردەشتی‌یەکانیش لە سەردەمی ساسانی‌یەکاندا بە زمانی چەند تێکستێك لە لە ئادابی (مانوی) ی لە هەرێمی (تۆرڤان) دا دەبینین کە بە پیتی سریانی ـ استرنگیلو ـ نووسراونەتەوە و نیشانەیان پێوە دیار نیە ، هەرچەندە بە شێوەی ئێرانی نووسراونەتەوە •

(اندریاس)(٨٩)، یەکسەر، سەرنجی ئەوەی داوە کە هەردوو شێوە زمانە پەهلەوی‌یەکە لە تێکستەکاندا دەرکەوتوون وە جیاوازیە بنەڕەتیەکانی نێوان هەردوو شێوەکەی بە تەواوی دەست نیشان کردووە ، دوا بە دوای ئەمیش (تدسکو) ئەم جیاوازیانەی بە درێژی باس کردووە •

شێوەی ئەشکانی ، سەر بەو کۆمەڵە شێوە زمانە ئێرانی‌یانەیە کە ئەمڕۆ لە شێوە زمانی ـ دیالیکت ـ ی خەڵکی دەریای (خزر)

---

(٨٩)

و (سەمنانی) و هەرێمی (کاشان) و (اصفهان) و (جرجان) دا دەردەکەون • وە شارەزاییەکی وردی ئەم دوو شێوە ئەدەبییەی کە زۆر جار بە شێوەی ژووروو یان ژوورووی ڕۆژئاواو خوارووی ڕۆژئاوا ناو دەبرێن ، ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە تا چ ڕادەیەك شێوەی ئەشکانی کاری کردۆتە سەر پەهلەوی ساسانی (خوارووی ڕۆژئاوا) ، کە ئەمەش بەڵگەی کاریگەری شارستانێتی ئەشکانی یە بۆ سەر ئەو چەرخەی پاش ئەم دەوڵەتە هاتۆتە کایەوە] (٩٠) •

لە زۆر کۆنەوە ، لە نێوان زمانە (سامی)یەکاندا ، زمانی ئارامی ، لە هەموو بەشەکانی ئاسیای ناوەڕاستدا ، بەکار هاتووە• ئەم زمانە لە دیوانە هەخامەنشییەکاندا بەکار هاتووە ، بە تایبەتی لەو کاتەدا کە نووسینی بزماری تەنیا بۆ کتێب بەکار دەهات و بۆ هەموو جۆرە نووسینێك دەستی نەدەدا ، زمانی ئارامییان بەکار دەهێنا ، جگە لەوەی ، لەو بڕوانامانەدا کە زمانی فارسی نووسرابوون ، هەر بەکار دەهات و ئەمەش بوو بە ڕەگەزی نووسینی پەهلەوی(٩١) و بەکار هێنانی ێژە ئارامی یەکان لە تێکستە پەهلەوی یەکاندا •

---

(٩٠) هەمان سەرچاوە ل ٥٧٢ •

(٩١) شایانی باسە ، کە ئەو نوسخانەی ئاڤێستا کە لە پەرستگە زەردەشتییەکاندا ، پارێزراون ، هەتا بەرپابوونی دەوڵەتی ساسانی لە ٢٢٦ی زاییندا ، هەموو بە خەتی پەهلەوی نووسراونەتەوە • ئەم خەتەش ، لە ئارامی سامی – یەوە وەرگیراوە کە بە (هزوارش) دەناسرێت • ئەویش هەمان

له سەردەمی ساسانی‌یەکاندا ، زمانی سریانی ، کە ئەشلەکەی شاری (اودیسا) - رەها - ئورفە[92] بوو زمانی ئەدەبی (نصرانی) یەکان بوو ، کە لە ڕەگەزدا (سامی) بوون و لە ئێران دا دادەنیشتن •

ئەمانەش ، چەند نووسراوێکی دیکەن کە پەهلەوی ئەشکانی تێدا دەردەکەوێت :

١ - نووسراوێك بە زمانی ساسانی و پەهلەوی ئەشکانی کە لە

خەت ، یان هەمان زمانە کە (تلفظ) و وتنی لە شێوەیەکەی ناچێت • بەواتای ئەوەی کە وشەی سامی بەخەتی ئارامی نووسراوە • بەلام لە کاتی خوێندنەوەدا ، ئەو وشە ئێرانی‌یە دەخوێندرێتەوە ، کە بەرانبەریەتی ، بۆ وێنە : وشەی (ملك) بە شێوەی (م ، ل ، ك) نووسراوە و بە (شاه) دەخوێندرایەوە ، هەروەها وشەی (سمش) بە خۆر و وشەی (لحما) بە گۆشت دەخوێندرایەوە •

ابن المقفع ی کاتب ١٣٣ / ٧٥٠ ز - کە بە ڕەوانبێژ و زمان پاراوێکی بە ناوبانگ دادەنرێت ، دەڵێت [جۆرە بێژینێکی فارسی هەیە کە (زروایش) ی پێ دەوترێت ، بریتی‌یە لە هەزار وشە ، بەلام پاش ئەوەی بە فەرمانی (اردشیر) ی ساسانی ، نوسخەکانی ئاڤێستا ، کۆکرانەوەو سەر لەنوێ نووسراوە • وە پاش ئەوەی بە هۆی کۆنی‌یەوە ، لە زمانەکە تێندەگەیشتن ، نەدەخوێندرایەوە ، پیاوە ئاینی‌یەکان، بە سەرۆکایەتی (تەنسەر)، ئەلف و بێ‌یەکی نوێیان بۆ دانا ، بە مەرجێك لەگەڵ دەنگی زمانە ئێرانی‌یەکاندا بگونجێت • ئەم ئەلف و بێ نوێیەش هەر لە پەهلەوی - یەوە وەرگیراوە ، کە ئەویش لە خەتی ئارامی‌یەوە هاتووە • بەلام ئەمجارەیان بە پە هلەوی ساسانی ناوبراوە و سەر لەنوێ ئاڤێستا و زەند و پازەندی پێ نووسراوە و لێکدراوەتەوە • بڕوانە :

(٩٢) ایران ٠٠ ل ٣٥ •

سـەر خانووی (شاپوور)ی یەکەم ، لـە شاری شاهپوردا دۆزراوەتەوە[٩٣] •

٢ - درێژترین نەخشی ساسانی ، نەخشی (پەیکولیٚ)یە لـە ژووروو ی قەسری شیرین لە کوردستان ، کە بە هەردوو زمانی رەسمی ئەو سەردەمە-پەهلەوی ئەشکانی و پەهلەوی ساسانی - لە سەر ئەم لاو ئەو لای خانوویەکی چوار گۆشە نووسراوەتەوە و لـە سەر هـەر چوار لاکـەی ، وێنەی (نرسی) پاشا ، نەخشێنراوە • بەلاّم ئەم (برج)ە تێکچووە و جگە لـە بنە - قاعدە - کەی هیچی دیکەی لیٚ بـەجیٚ نەماوە و هەندێك لەو بەردانەی کە نووسینیان لـە سەر بووە ، فەوتاون و ئەوەی ماوەتەوە بە پەرت وپلاّوی ، جیابەجیا دۆزراوەتەوە • لـە گۆڤاری (الجمعیة الاسیویـة الملکیة) دا (تۆماس) ناوێك ، هەندیٚ بەشـی ناتەواوی ئەم نەخشەی لـە سالیٚ ١٩٦٨ ی زاینیدا بلاّو کردۆتەوە ، کە سەرچاوەکەی وێنەیەك بووە ، لە لایەن ئەفسەرێکی بەرتیانیای (رولنسون) ەوە ، چنگی (رولنسون) ەوە ، چنگی کەوتووە •

اندریاس - دەربارەی ئـەم نەخشە نووسیویەتی و باسی تیٚ ڕوانینی زانایانی کردووە و هرتسفیلد - لە ١٩١١ و لە ١٩١٣ - دا سـەری لیٚداوە و لـە هەردوو سەردانەکەیدا چـەند وێنەیەکی فۆتۆگرافی گرتووە چەند ئێنەیەکی دەستکردی بۆ ئەو نەخشانەی

(٩٣) هەمان سەرچاوە ل ٥٧٢ •

که له سەر پاشماوەی بەردی بورجەکە بینیونی ، کردووەو و له سالێ ١٩١٤ دا ، لــه سەر ئەو وێنانه پێشەکیەکی بەناو نیشانی

Memoiries de Academie de Berlin

بۆ نووسیوه • وه له سالێ ١٩١٤ دا ، ئەو وێنانەی لەسەر نەخشەکانی پەیکــولێ و نەخشه ناســراوەکانی دیکــەدا کــۆی کردبوونەوه ، له دوو بەرگی گەوره و پێشەکی و وەرگێرانێکی ئینگلیزی ولێدوان وپێرستی تەواوی بابەتەکاندا،بلاوی کردنەوه، که ئەمەش ، بۆ زانینی ئەو دوو زمانەی که نەخشەکانیان پێ نووسرا بوو ، زۆر یارمەتی زانایانی دا • ئەم دوو نووسینەش ، بەم دوو زمانه ، به تایبەتی ، دەربارەی شەڕی نێوان و (نرسی) پاشا له پەیکۆلێ و (وەهرامی) سێهەمدا بوو ، هەروەها دەربارەی گوێڕاگری گەورەکان بوو بۆ پاشا (٩٤) •

٣ ـ چەند نەخشێکی دیکەی شاپوور پاشای یەکەم که به هەر دوو زمانه له (حاجی اباد) نووسراوه •

٤ ـ نووسراوێکی (اردشیر) ی یەکەم (له نەخشی رۆستەم ••) بەسێ زمان (پەهلەوی و ئەشکانی و ساسانی و یۆیانی) •

بــەم جۆره دەگەینه ئەو ئەنجامەی کــه لــه زمانی فارســی ناوەڕاست دا ، دوو شێوه زمانی ئێرانی هەبووه یەکەم فارسی و دووهەم ئەشکانی ، که دووباره نوێنەری قۆناغی ناوەڕاستی

---

(٩٤) ئێران له ٣٧ ـ ٣٨ له کتێبی هرتسفیلد ـ پەیکولی ج (١) ل (٩٤ ـ ١١٩) دا •

زمانی کوردی یە • هەندێکش دەڵێن زمانی کوردی ، بە هۆی شێوە زمـانی هەورامانی و لوڕی (فـەیلی) یەوە بـە زمانی ئەشـکانی‌یەوە دەگاتەوە •

بەڕای (شمس الدین سامی)یەوە خاوەنی فەرهەنگی - اعلام - بە زمانی تورکی - زمانی نوێی کوردی لە پەهلەوی دەچێت ، کە هێشتا هەندێك لە شێوە زمانەکانی ، وەك (تات) لە باکۆ ، وەشێوە کوردکانی (طالش) و (قرەباغ) و کێلك لە گیلان ، لـە ژوورووی میدیای کۆندا هـەتا ئـەمڕۆ پارێزراون[٩٥] •

(مالکولم) دەڵێت[٩٦] :

بە هێزترین بەڵگە و سەلماندن بۆ زانینی و بنچینە و ڕەگەزی ئەو خێڵانەی کە لە ناوچەی کرمان و فارس و بەشێك لە ئێران و کوردستان دا دانیشتوون ، ئـەو زمانەیە کـە ئەو خێڵانە پێی دەدوێن و مەیەستیش لەوەیە ، کە شێوە زمان - دیالیکت - یێکی قورسە لە نێو شێوە کۆنەکانی زمانی پەهلەوی دا • بەڵام چەند جیاوازیەك هەیە لە نێوانیاندا ، کە نابنە هۆی لە یەکتر نەگەیشتن ئەو خێڵانە •

بەکورتی دەڵێین :

بەر لە هەزار ساڵ ، وڵاتی کوردەکان بوون بە موسڵمان

---

(٩٥) مێژووی کورد ل « ٣٠٩ » •
(٩٦) مێژووی ڕەگەزی کوردەکان - تأریخ أصل الاکراد - وەرگێرانی

وهەرچەندە ئێران و کوردستان پێش ئەم ماوەیە لە سەر ئاینی زەردەشتی بوون ، بەلام لە سەدەی حەوتەمی زاینیدا ،(٢٢) ی کۆچی ـ ئەم کوردانە ، بە تەواوی موسلمان بوون • وە پاش ئەوەی لە ناوچەی شارەزوور (سلێمانی ئەمرۆ) دا دەست بە سەر ئاینی زەردەشتی و بتخانەکانیدا گیرا،دانیشتووانی ئەم ناوچەیە موسلمان بوون • بەلام لەگەڵ ئەم ئایین گۆڕینەشدا ، مەیلی دانیشتووان و خەلکی ، بەلای ئاینی زەردەشتی دا ، هەر مابوو ، بەلگەشمان ـ ئەو پارچە پێستە یە کە بەزمانی کوردی و بە شێوەی (گۆرانی) هەورامانی و بە نووسینی پەهلەوی نووسراوەتەوە • ئەم خەتەش لە ئەلف و بێی ئارامی یەوە وەرگیراوە و پارچەکەش لە هەورامان دۆزراوەتەوە • هەر لە سەر ئەم پارچەیەش ، بە وردی ، باسی بار و دۆخی ولات و دانیشتووان دەکات ، لە کاتی هاتنی لەشکری موسلمانان بۆ ئەم ناوچەیە •

ئەوەی لە هەموو شت گرنگترە ، ئەوەیە کە زمانی ئەم نووسراوە کوردی یە و یەکێکە لە شێوە سەرەکیەکانی ئەم نووسراوە • ئەمە جگە لەوەی کە بەخەتی پەهلەوی نووسراوەتەوەو خەتی پەهلەوی ـ ش لە نووسینی ئارامی یەوە(٩٧) وەرگیراوە و

(٩٧) مێژووی رەگەزی کوردەکان ـ تأریخ أصل الاکراد ـ وەرگێڕانی قانع و کریم زەند ، سلێمانی ١٩٦٩ ل ٨١ • د • اورحمان قاسملۆ دەلێت [پیر شالیاری زەردەشتی چەند قەسیدەیەکی ئامۆژگاری بۆ بەجێ هێشتووین ، کە تا ئێستاش مایەی سەر سوڕماندنی خوێندەرانە ، ئەم ئامۆژگاریانەش ، بە کوردی یەکی پاك و ڕەوان نووسراونەتەوە کردستان و کرد، وەرگێڕاوی عەرەبی ، بیروت ١٩٧٠ چاپی (١) ل ٣٤ •

ڕاست کراوەتەوە ، ئاشکراشە کە زەردەشت لە ئارامی‌یەوە دوو خـەتی دیکـەی وەرگـرتووە و ئاڤێستای و زەنـدی پـێ نووسیونەتەوە •

۳ سێهەم قۆناغی گەشەکردنی زمانە ئێرانی‌یەکان :ـ

لەم قۆناغەدا ، ئەم زمانانە ، بە زمانە ئێرانیە نوێکان ناو دەبرێن و لە سەرەتای سەدەی نۆهەمی زایینەوە دەست پێ دەکات، واتە پاش رووخاندنی دەوڵەتی ساسانی و شێواندنی هەموو زمانە ئێرانی‌یەکان لە بەردەم زمانی عەرەبی ئیسلامدا • بەڵام ڕاپەڕینی نەتەوایەتی ئێران ، زمانە ئێرانی‌یەکانی سەر لـە نوێ ژیاندوە و ئەمجارەیان بـە زمانەکانی خوارووی ئێران دەستی پێ‌کرد و بـە هاندانی زانایان و شاعیران ، سامانی‌یەکان(۹۸) لە هەردوو سەدەی

(۹۸) سامانی یەکان : سەبارەتە بە سامان خوادە (واتە گەورەی دێی سامان) لە ناوچەی بەلخ •

دامەزرێنەری دەوڵەتی سامانی‌یەکان ، فارسێك بوو کە لـە جێنشینی (هشام بن عبدالملك) (۷۲٤ ـ ۷٤۳ ز) دا موسڵمان بوو • لە دەوز و بەری ساڵی (۸۱۹)زاینیدا ، (مأمون) هەر چوار کوڕە زاکەی (سامان) ی کرد بەوالی لە سمرقند و فرغانـە و شاش و هرات دا • دەسەڵاتدارێنی ئەمانە ، لە سەرەتاوە ، سەر بە (آل طاهر) بـوو ، وە میراحمـدی فرغانـە و یستی (سمرقـنـد)یش بگرێتەدەست • لە ساڵی (۸۷۵)ی زاییندا ، خەلیفە (نصر بـن أحمد) ،هەرێمی (ماو راء البحر) ی گرتە ژێر دەست و براکەی ، واتە (اسماعیل) بوو بە والی (بوخارا) ، لە ساڵی ۹۰۳ دا ، وە پاش ئەوەی (اسماعیل) توانی هەموو دەسەڵاتێك لە (نصر) ی برای بکێشێتەوە ، و (خوراسان) ی لە ژێر دەستی (عمر وبن اللیث)ی صفاری ، دەرکرد پاش سەرکەوتنی بە سەر (محمد بن

هەشتەم و نۆیەمی زاینیدا ، زمانی فارسی یان ژیاندەوە(٩٩) ودەستیان بە نووسین کردەو •

زید العلوی) دا ، (طبرستان)یشی گرتە دەست • بەو جۆرە جێ نشینەکانی دوا ئەم ، توانیان کە (سجستان و جرجان) بخەنە ژێر ڕکێفی خۆیانەوە • بەڵام پاش ئەوەی (آل بویە) ، (طبرستان) یان گرت ، دەسەڵاتیان کزبوو ، وە لە سەر دەستی دەوڵەتی نەتەوایەتی تورکی دا ، کە (ایلخانی) یەکان ، لە تورکستان دا دایانمەزراند ، نفووزی خۆیان لە دەوڵەتی باو و باپیرانیاندا لە دەست دا و هەڵبەت ایلخانی‌یەکانیش ، لە سەرەتاوە ، لە ژووررووی (تیانشان) و خوارووی‌دا ، دەرکەوتن و لەوێوە ڕووە و ڕۆژئاوا کەوتنەڕێ • بڕوانە :

بروکلمان - تأریخ الشعوب الاسلامیه ، بیروت ١٩٦٥ ، چا (٤) ل ٢٦٢ - ٢٦٣ •

لە نیوەی یەکەمی سەدەی دەهەمدا سەردەمی (نصری سامانی) دووهەم (٩١٣ - ٩٢٤ ز)و نوحی یەکەم (٩٤٢ - ٩٥٤ ز) دا ، ئەو وڵاتانەی لە ژێر چنگی سامانی‌یەکاندا بوون ، مەڵبەندێکی شارستانی پێشکەوتووبوون و لێرەوە، هەستی نەتەوایەتی فارسەکان، سەر لەنوێ دەستی بە بزووتن کرد • بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ، کە گەورە پیاوانی فارس ، خاوەن زەوی و زارەکان ، لە شانازی کردنیان بە پاشا و پاڵەوانەکانیانەوە نەکەوتن ، هەر چەندە کە گەل هونەری شیعری‌یان ، لەمێشکدا هەر مابوو ، بەڵام لە ڕاستیدا ئەم هەست و شانازی و هونەرە هەر لە دەرباری سامانی‌یەکاندا گەشەی کرد و ، هەر لەسەر دەستی ئەوانیشدا ، متوربە کرا •

(٩٩) لە سایەی (نصری)ی دووهەمدا ، یەکەم شاعیری گۆرانی فارسی - ڕوودەکی - دەرکەوت • هەر چەندە شیعرەکانی ئەم شاعیرە ، لە وشەی عەرەبی بەدەر نەبوو ، وە ئەو (کێش)ە شیعریانەی کە دانیابوون وەك هی هەموو شاعیرە فارسەکانی دوا خۆی ، لە قاڵبێکی عەرەبی دا ، داڕشتبوون ، بەڵام داخوازی فەلسەفەیەکی بۆ ژیان دەکرد ، کە لە خەم و پەژارە ، دووربێت و بە

له ڕاستیدا یەکەم هەوڵدان ، بۆ بەدی هێنانی ئەم مەبەستە، له لایەن (دقیقی) شاعیرەوە بوو ، که له دەرباری (نوح - ی کوڕی منصوری سامانی ٩٧٦ - ٩٩٧ ز)دا دەرکەوت و دەستی بـه نووسینی کتێبی (پاشایان) یا (شانامه) کـرد به شیعر و نزیکەی هەزار دێڕێکی لێ نووسییەوە ، بەڵام تەواوی نەکردو به دەستی نۆکەرێکی خۆی کوژرا • ئەمجا (فیردەوسی) کـه شاعیرێکی (طوسی) بوو ، له ٩٩٠ی زایینداا ، ئەم کارەی لـه ماوەی یازده ساڵدا به ئەنجام گەیاند ، هەرچەنده تەمەنی له ٦٠ ساڵ تێپەڕیبوو •

لـه ڕاستیدا ، داستانی شانامەی فیردەوسی(١٠٠) لـه

خـۆشییەوه پێگەیشتبێت • سـەرەڕای ئەمانـەش ، ڕوودەکی ، دامەزرێنەری داستانی فێرکـردنبـوو کـه بـه کەڵکترین ، بەشی ئـەدەبی فارسی له قەڵەم دەدێت •

ڕوودەکی له شیعری فارسی‌دا پێڕەوی (کلیله و دەمنه) ی هنیدی‌کردووە• ئەو کتێبەی که (کسری انوسیروان ٥٣١ - ٥٧٩ز)دا- فەرمانی دا بـه (برزویه) ی پزیشکی تایبـەتی خـۆی بۆئەوەی وەریگێڕێته سەر پەهلەوی • ئەم کتێبەش له لایەن (ابن المقفع) ی فارسی‌یەوه ، له سەرەتای دەوڵەتی عەباسی‌دا وەرگێڕاوه بۆ سەر زمانی عربی جگه لەم بەرهەمانەش ، ڕوودەکی ، چیرۆکی (السندباد و الوزراء السبعة) ی داناوه و له سەردەمی (منصور کوڕی نوح) ٩٦١ - ٩٧٦ زایندا ، (الوزیر البلعمی) و (تأریخ الرسل و الملوك) ی کردووه به فارسی • بڕوانه :

تأریخ الشعوب الاسلامیة ، ل ٢٦٣ - ٢٦٤ •

(١٠٠) لەگەڵ ئەوەشدا ، که بناغەی ئەو ئەفسانانەی سەر به پاشـا و پاڵەوانەکانی فارسی بوون و پێش سەردەمی فیردەوسی له

←

ئەدەبی فارسی دا بەشاکارێکی زۆر بەرز و بێ وێنە ناو دەبرێت، فیردەوسی پاش ئەوەی داستانەکەی تەواو دەکات ، دەیباتە بەردەم سوڵتان محمود(١٠١) و لە زۆر شوێن دا ستایش

بەخشانەپەهلەوی یەکاندا ، کە (ابن المقفع) کردوونی بە عربی و بەر دەست مێژوو نووسە عەرەبەکان [وەك طبری] کەوتوون بەلام هەتا ئەو کاتە – سەردەمی فیردەوسی – هەر بە شێوەی گێرانەوە باس کراون :

تاريخ الشعوب الاسلامية ل ٢٧٠

(١٠١) سوڵتان محمودی غزنوی کوڕی سبوکتکین ، لە ساڵی (٩٩٤) زاییندا ، سامانی یەکان کردیان والی خۆراسان سبوکتکین ، یەکێك بوو لە پاشایانی (بتکین) ی سەرکردەی گشتی سامانی‌یەکان لە خۆراسان ، کە لە دواییدا بوو بە زاوای و هەموو موڵکی بەتکینی ـی لە ناوچەی غزنە – لە شاخی سلێمان – لە افغانستان ، بۆ بەجێما و لە ڕێگەی داگیر کردنەوە لە هنید ، دەسەلاتی خۆی پەرە پێدا و هەموو میراتگرەکانی دەر کرد · لە ساڵی ٩٩٧ ز) دا ، سبوکتکین کۆچی دوایی کرد و اسماعیلی کوڕی جێی گرتەوە ، بەلام محمود توانی لایببات و خۆی بێنە سەر تەخت و ئەمجا ببێتە سوڵتان · لە هەمان ساڵیشدا ، نوح ـ ی سامانی کۆچی دوایی کرد و منصور ـی کوڕی هاتە جێی ، بەلام سوڵتان محمود ، فەرمانی دا ، کە دەست لە خوارسان هەڵبگرێت · منصور ، پێش ئەم فەرمانە لابراو (عبدالملك) ی برای هاتە سەر تەخت پاش ئەوەی بەرە و (بوخارا) لە ناوچەی (بەڵج) دەرکرا

محمود ، توانی ، (عبدالملك ایلکخان) کە تورکستانی داگیر کردبوو ، بگرێت و بەرەو (جرجان) ی ڕەوانە بکات وە لەساڵی (١٩٠٤) ی زاییندا ، دوا پاشای سامانی‌یەکانی کوشت و لە لایەن خەلیفەی (عباسی) یەوە ، دان نرابە دەوڵەتەکەیدا ·

لە ساڵی ١٠٠١ ی زاییندا ، سوڵتان محمود (کابلستانی) گرت و دوا ئەویش (ملتان و کشمیر) ی گرت و ئەمجا (بنجاب)

دەکات ، بەلام ئەو پاداشتەی کە سولتان پێشکەش بە فیردەوسی دەکات ، شایانی بەرهەمە شاکارەکەی فیردەوسی نابێت و لە دووتای تەرازووی رێز لێناندا ، وەك یەك ناوەستن .... بۆیەکا، فیردەوسی ، یەکسەر دەست بە داشۆرینی سولتان دەکات و پێشەکیەك بۆ داستانەکەی دەنووسێت ، کە تیادا ، لە ستایشەکەی سولتان پاش گەز دەبێتەوە و روو لە شاری بەغدا دەکات ، کە ئەو دەمە (بویهی)ەکان فەرمانڕەوا دەبن . ئەمجا لەوێ ـ واتە لە بەغدا ـ داستانی ـ یوسف و زلێخا ـ دەنووسێت ، کە هاوتای (الیاذه) ی یۆنانی دەبێت و نمونەی وردی و کارامەیی ئەو پیاوە هەشتا سالەیە پیشان دەدات . بەلام وە نەبێ لە عێراق دا هێندە مابێتەوە ، بۆیە پاش دلێنا بوونی لە سولتان بەرەو (طوس) دەگەڕێتەوە و لە سالی (١٠٢٠) ی زاینیدا ، هەر لەوێ کۆچی دوایی دەکات .

شایانی وتنە ، کە هەرچەندە ، ئەم شاکارەی فیردەوسی ـ شانامە ـ داستانێی زۆر گەورەیە و هەشت ئەوەندەی (الیاده)

یش خستە ژێر دەستی خۆی . وە پاش ئەوەی بۆ ماوەی (١٥٠) سال ، دەسەلاتی خۆی ، لە پایتەختەکەیاندا ، چەسپاند و لە ١٠٢٥ ـ زاییندا ، ئەو دیو ڕووباری (کنج و کوجرات) ی گرت ، لە هەمان کاتیشدا ، دەسەلاتی بە سەر ناوچەی ژووروودا پەیدا کرد و ڕۆژهەلاتدا خوارەزم و لە ڕۆژئاوادا (کرج ـ جورجیا) ی داگیر کرد . و لە سالی ١٠٢٦ ـ یشدا (ڕەی) ی لە (مجد الدوله البویهی) سەندەوە و ناردیە غەزنەری پاتەختەکەی خۆیان . تا (سلجوقی) یەکان هاتن و کۆتاییان بە دەولەتی سامانایەکان هێنا بڕوانە (تأریخ البعوب الاسلامیة) ل ٢٦٦ ـ ٢٧٢ .

دەبێت بەلاّم بەیەك شێوە نووسراوەتەوە و هەموو یادگارە ئەفسانەیی و مێژووییەکانی فارسی تیا دا باس کراوە ، ئەم داستانەش ، نەك هەر لە ناو شیعری داستانیی فارسیدا ، بە ناوبانگە ، بەڵکو لە ناو شیعری تورکی - شدا وەك نموونەیەکی زۆر بڵند ڕەنگی داوەتەوە (١٠٢) •

ئەم داستانە ، توانیویەتی کە سەر لە نوێ زمانی ناوخۆیی فارسی بژێنێتەوە و زمانێکی زیندوو بۆ ئەدەب و ڕۆشنبیری و فەلسەفە ، دروست بکات(١٠٣) •

شایانی باسیشە کە زمانی تازەی فارسی ، لە سەردەمی (دیلم - ە بویهی) یەکاندا ، گەلێك وشەی عەرەبی و دیکەی هاتوونەتە ناو ، بەلاّم لە دواییدا هەندێ وشەی کۆنی ئێرانی وەك زەندی و پەهلەوی - یان بە مەبەستی پاك کردنەوە و ڕاست کردنەوەی ، تێهەڵکێش کردووە ، ••• بەم جۆرە ، زمانی ئێستای فارسی گەشەی کردووە(١٠٤) •

---

(١٠٢) تاريخ الشعوب الاسلاميه ل ٢٧٠ - ٢٧١ •
(١٠٣) گۆڤاری کۆڕ ژمارە - ١ - ل ٢١٠ •
(١٠٤) تاريخ الكرد ل ٣٠٥ •

ژیانەوەی زمانە ئێرانییەکانی ژووروی ڕۆژئاوا

پاش ئەوەی کە باسمان کرد ، زمانە ئێرانییەکانی ژووروی ڕۆژئاوا و زمانی کوردی سەر لە نوێ ژیانەوە و مێژووی ئەم ژیانەوەیش ـ سەبارەت بە زمانی کوردی ـ بۆ سەدەی دەھەمی زایین (یان دواتر) دەگەڕێتەوە و شاعیرە ناو دارەکانی کوردی ـ شی ، وەك بابا طاھری ھەمەدانی و علی حریری و شێخ احمدی جەزیرەیی ، دەستی بالآیان لەم کارەدا ھەبووە • وە ھەردوو کۆمەڵەکەش (ئێرانیەکانی ژووروو ، خواروو) لە جیاتی پەھلەوی کۆن ، ئەلف و بێی عەرەبی یان بۆ نووسینی بەکار ھێناوە •

بەم جۆرە ، مێژووی زمانی کوردی ، بە بێ پچڕان ، لە ھەرسێ قۆناغەکەدا ، بوو بە مێژوویەکی ئاشکراو دیار ، کە بە زمانی ئاڤێستا ، لە سەدەی حەوتەمی (پ • ز) دا دەستی پێکرد و ، لە پەھلەوی ئەشکانی دا ، قۆناغی دووھەمی ، کۆتایی پێھات وسەر لە نوێ لە قۆناغی سێھەمدا ، بە زمانی ئێستای کوردی سەری ھەڵدایەوە ژیایەوە(١٠٥) •

---

(١٠٥) گۆڤاری کوڕ ـ ژمارە ـ ١ ـ ل ٢١٠ ـ ٢١١ •

لێرەدا ، پێویستە کەمێك دەربارەی ڕەوتی ئەو شاعیرە پایە بەرزە کوردانە بدوانە بدوێین ، کە زمانی کوردی‌یان بە شێوەی زمانی نووسین و ڕۆشنبیری بووژاندەوە ... کە بەراییەکەیان بابە طاهری هەمەدانی وعلی حەریری‌یە .

بابە طاهر ، لە سالیٚ ٩٣٥ی زاینیدا لە دایك بووە شاعیرێکی سۆفی بووە و شیعری بــە شێوەیەکی سەخت‌و گـران و بــە شـێوە زمـانی (گـۆران) نووسـیوە . بـابە (طاهر) هـەرچەندە بـە هەمەدانی ناسـراوە ، بـەلاّم هەندێك بە لوڕی ناو دەبەن و ڕۆژ هەلاّت ناسان بایەخێکی زۆریان پیٚ داوە و بەرهەمە ئەدەبی‌یەکانیان کۆ کردۆتەوە و بلاّویان کردۆتەوە . دیوانەکەی بابە طاهر ، کە بریتی‌یە لە چەندەها چوار خشتەکی لە غەزە و پاڕانەوە و (مناجات) وەسف و خوایەتی دا ، لــە ساڵی ١٩٣٧ لە تاران دا بلاّو بووەو . شیعرەکانی بابە طاهر ، لەو پەڕی جوانی و بەهێزی و قوولێدایە ، هەستی ناسك و سۆزی بەرز وەئێش و ئازار پەژارەی تێدا دەر بڕیوون . لە سالیٚ ١٠١٠ی زایین دا کۆچی دوایی کردووە .

بەڕای د . بلەج شیرکۆ و امینی زکی بەگ(١٠٦) عەلی حەریری لە سالاّنی نێوان ٤٠٠ـ ٤٧٠ ی کۆچی / ١٠١٠ ـ ١٠٧٧ ی زایندا ژیاوە . بەلاّم مامۆستا (علاء الدین سجادی) دەلێت : حەریری لە ١٤٢٥ ی زاینیدا ژیاوە و لە ١٤٩٥ دا کۆچی دوایی

---

(١٠٦) مێژووی کورد ل ٣٣٤ ـ ٣٣٥ .

کردووه[١٠٧] • شاعیری گەورە و فەیلەسوفی کورد (أحمدی خانی) ش (١٦٥٠ – ١٧٠٦ی •) لـە (مـەم و زین)دا باسی حەریری کردووە • جگە لە مانەش کە ناو بران ، لە دەستنووسێکی شیعریدا کە خاوەنەکەی نەناسراو بووە و لە١١٨١ی کۆچی/١٧٦٧ ی زاینیدا نووسراوەتەوە ، ژمارەیەکی زۆر لە شیعرەکانی حەریری تیدا نووسراوەتەوە ، کە ئێستا هیچ نووسراوێکی دی ، هێندەی لێ باس نەکردووە و شیعرەکانی ئەم دەستنووسەش لە لایەن مامۆستا (عبدالرقیب یوسف)ەوە ، لە کتێبە کەیدا ، بە ناوی (دیوانا کرمانجی)[١٠٨] بڵاو کراوەتەوە • هەروەهـا حاجی قادری کۆیی (١٨١٥ – ١٨٩٢ ز) باسی علی حەریری کردووە • لە (انسکلو بیدیای) ئیسلامی و ژمارەیەکی زۆر لە نووسەرە کوردەکان و بێگانەکان ، لە سەر حەریری دواون •

امین زکی بەگ لە مێژووی کورد دا ، دەڵێت [عەلی حەریری دیوانێکی شیعری هەیە ، کـە بـە شێوەیەك لە شێوەکانی زمانی کوردی نووسراوە • خۆ ئەگەر هاتوو ئەم شێوەیە لە هی ئێستای دێی حەریر ەوە نزیك نەبێت ، شتێکی دوور نیە ، کـە زۆربەی کوردەکان تێ بگەن • ئەمجا دەڵێت ، شیعرەکانی حەریری زۆر

---

(١٠٧) علاء الدین سجادی مێژووی ئەدەبی کوردی ، چاپی دووهەم، بەغدا ١٩٧١ ل ١٨٢ ، ٥٨٢ پەراوێز

(١٠٨) ئەم کتێبە لە ١٩٧١ ـ دا بڵاو کراوەتەوە و زۆربەی کوردەکان – علی حریری و مەلای جزیرەیی و خانی ، ••ن ، دانەری ئەم کتێبەش ، لێکۆڵینەوەیەکی کورتی لە سەر ڕەوتی ژیانی هـەر شاعیرێك ، لەم شاعیرانە ، لە دەستنووسەکەدا نووسیوە •

ڕەوان و بەسۆز و بە کوڵە و دڵسوتاوی تێدا بەدی دەکرێت و شێوازەکەشی زۆر توند و پتەوە[۱۰۹)]

دوای ئەمەش دەڵێت : چەند دێڕە شیعرێکی حەریری - م خوێندەوە ، سەرنجم دا کە بە شێوەیەك نووسراوە و ڕێکخراوە ، کە لە نێوان کرمانجی و سۆران - یدیە هەروەك چۆن لە ناوچەی حەریردا ، پێی سروشتی جوگرافیایی ناوچەکە ، هەردوو شێوەکە تێکەڵ دەبن ...

---

(۱۰۹) مێژووی کورد ل ۳۳۵ .

سوربەخۆیی زمانی کوردی

بە ڕای زۆبەی شارەزایانی زمان ، زمانی نوێ ی کوردی ، زمانێکی سەر بە خۆیە و لە نێوان زمانە ئێرانی‌یەکاندا ، تایبەتی خۆی هەیە و تەنیا ئەوە نەبێت کە زمانی کوردی و فارسی هـاو ڕەگەزن و لە زمانە هیندۆ ـ ئەوروپاییەکان یان ئاری‌یەکانن ، هیچ شتێکی دی بەزمانی فارسی‌یەوە نابەستێتەوە •

زمانی کوردی توانیوێتی کە موفرەداتە بنچینەییەکانی خۆی بپارێزێت و کاریگەریەکی کەمی زمانی عەرەبی و تورکی و فارسی پێوە دیار بێت • وە هەرچەندە ئەم زمانە ، دەبێت بە چەند شێوە زمانێکەوە ـ دیالیکت ـ بەڵام ئەم دیاردەیە ، هیچی لە تایبەتیەکانی ئەم زمانە کەم نەکردۆتەوە و نەبۆتە مایـەی شێواندان یان نـە چەسپاندنی ئەم زمانە (١١٠) •

---

(١١٠) الاکراد ، باسیل نیکیتین ، چاپی عربی ، بیروت •

ڕای ڕۆژهەڵاتناسان و زانایانی بێگانە دەربارەی زمانی کوردی

(ك • کیورنلی) کە لە کوردستان ژیاوە و دەربارەی گەلی کورد شێوە زمانە کانی ، چەند وتەیەکی لە سلاَنی نێوان ۱۸۳۱ ـ ۱۸۳۷ دا نووسیوە ، دەڵێت [زمانی کوردی ، لە شێوە « دیالیکتی » ژووروو ، خواروو پێك دێت ، وە هەر شێوەیەك دەبێت بە چەند لقێکەوە و لە ئەنجامی لێکۆڵینەوە و بە راووردکردندا نزیکی نێوان زمانی کوردی و فارسی دەردەکەوێت](۱۱۱) [د • أورحمانی حاجی مارف]یش لە سەر ئەم ڕایە دەڵێت : (ڕەسەنی و سەر بەخۆیی زمانی کوردی و نزیکی لەگەڵ زمانی فارسی دا ، لە لایەن کیورنلی و زانا ئەڵەمانی یەکان وەك دی « ریوکیر و ئا ـ پوت » ەوە بە تەواوی سەلمێنراوە) • وە پاش بە راوورد کردنی وشە لە نێوان زمانی کوردی و زمانە ئێرانی یەکانی دیکەدا (دی ـ ریوکیر و ئا ـ پوت) ئەوەیان بە ئەنجام هێنا کە زمانی کوردی ، بە خۆیی و وشە و ڕێزمانیەوە لە زمانە ئێرانی یە سەر بەخۆکانە ، وە پەنجەیان

---

(۱۱۱) د • اورحمانی حاجی مارف ، چی لە بارەی زمانی کوردی ـ یەوە نووسراوە ؟ بەغدا ۱۹۷٤ •

بۆ ئەوە ڕاکێشاوە کە زمانی کوردی و زمانی فارسی ، لە سەردەمێکی زووەوە ، لە یەك زمانەوە وەرگیراون و پێگەیشتوون ، وە جیاوازیەکی کەم هەبووە لە نێوانیاندا ، بەڵام گۆڕانی دواییدا ، ئەم دوو زمانە لە یەکتری دوورکەوتوونەتەوە ، بۆیە لە ڕێگەی گەشە کردنی ئەم دووزمانەدا ، جیاوازی بەدی دەکرێت(١١٢) .

لەنیوەی دووهەمی سەدەی نۆزدەهەمدا و لە سەردەمی (قیصر) دا ، لە لایەن هەندێ زانای سۆڤێتی وەك (ف ـ دیتیل) خ ـ ئەڤوڤیان ، ئا (ـ) بیریزین ، پیوتەر لیرخ) ەوە چەند باسێك دەربارەی زمانی کوردی نووسران . بۆ نموونە دیتیل دەڵێت [ئەوەم بۆ ڕوون بۆتەوە کە زمانی کوردی ، دەبێت بە چەند شێوە زمانێکەوە ، وە زمانی تورکی یش وەك زمانی فارسی ، لە کورد ستانی ئێران دا ، کاری کردۆتە سەر زمانی کوردی لە کوردستاندا) .

لە ساڵی ١٨٤٧ دا (ئەبو ڤیان) لە ڕۆژنامەی (قفقاس)دا کە لە (تبلس) ی پایتەختی (جورجیا)دەردەچوو ، کۆمەڵە وتارێکی بە ناونیشانی (کورد) نووسی . ئەم نووسینانەی ئەبوڤیان ـ یش ، لەو ڕووەوە کە زمانی کوردی ، زمانێکی ئێرانی بێت و لە خێزانە زمانی هیندۆ ـ ئەوروپایی بێت کاری

---

(١١٢) هەمان سەرچاوە ل ١٢ ـ ١٣ .

زۆری کردە سەر ڕای (لێرخ و ف-یوستی و س-یەگیزاروف) • ئەبو ڤیان زمانی کوردی کردووە بە دوو شێوەوە : کرمانجی و زازایی[(١١٣)] •

بە ناو بانگترین زانای سۆڤیتی کە بایەخی بە لێکۆڵینەوەی زمانی کوردی دابێت (پیوتەر لیرخ) ی ڕۆژهەڵاتناسە • ئـەم زانایە لە ساڵانی نێوان ١٨٥٦ – ١٨٥٨ ی زایینـدا ، دەربارەی کورد و کوردستان سێ کتێبی نووسیوە ، کە تیایاندا بە کورتی لە ڕای ئـەوانـەی پێش خـۆی دواوە و ئـەم ڕایانـەی لە ڕووی زانستی یەوە هەڵسەنگاندووە ، بە ڕەخنە و تۆژینەوە و شی کردنەوە ، توانیوێتی ڕای خۆی بـە شێوەیەکی زانستانە بسەلمێنێت و ڕەسەنی و سەر بە خۆیی زمانی کوردی و نزیکی لە گەڵ زمانی فارسی دا ڕوون بکاتەوە ، جگە لەوەی کـە ئەو ڕابانەی بە هەڵەی زانیوون ، بە ڕۆی خستوونەتەوە •

یەکێك لە ڕا- زانستیەکانی لیرخ ئەوەیە کە (پشتگیری زانای ئەڵەمانیایی « ئا – یوت » دەکات لەوەدا کە زمانی کوردی زمانێکی سەربەخۆ و ڕەسەنە لە نیو زمانە ئێرانی‌یەکان دا) • هەروەها دەڵێت [زمانی کوردی لە کوردستان دا پارێزرگاری سەر بە خۆیی خۆی کردووە ، وە هەر چەندە جۆرە پێوەندیەکی نزیکی لەگـەڵ زمانی فارسی دا هەبووە ، بـەلاَم لـە چۆنێتی پێشکەوتنیدا ، هیچ پێوەندیەکی پێوە نەبووە] •

---

(١١٣) هەمان سەرچاوە ل ١٤ •

هەروەها لیرخ لە دوو هەم کتێبیدا ، دەربارەی زمانی کوردی و فۆلکلۆر و ڕەوشت و نەریت و جل و بەرگی کوردی دواوە و دەڵێت [پیتە عەرەبی یەکان بە تەواوی ناتوانن دەنگە کوردی یەکان دەرببڕن] • ئەمجا وێتە سەر باسی تایبەتێتی و سەربەخۆیی زمانی کوردی لە نێوان زمانە ئێرانی یەکان داو زمانی کوردی دەکات بە پێنچ شێوە زمانەوە : کرمانجی ـ لوڕی ـ کەلهووری ـ گۆران ـ ی‌و زازایی و لـە هـەردوو شێوەی کـرمانجی و زازایی دەدوێت[114] •

زانـای نەمساوی (فردریك میولر) لـە بـەر ڕۆشـنایی نووسینەکانی ـ (ی بیریزین و پ • لیرخ) دا لە ساڵی ١٨٦٢ ـ ١٨٦٥ کورتەیەکی ڕێزمانی کوردی (زازا و کرمانجی ژووروو) ی بڵاو کردۆتەوە و لەپێشەکی کتێبەکە یدا ، دەڵێت [هـەر چـەندە زمانی کوردی و زمانی فارسی لـە ڕووی ڕێزمانەوە دەنگ ـ فونتیك ـەوە لە یەك بچن ، بەڵام بە هیچ جـۆرێك زمانی کوردی لە زمانی فارسی‌یەوە وەر نەگیراوە وە زۆر وشەش لە زمانی کوردی دا هەیە کـە لـە هیچ زمانێکی ئێرانی دیکـە دانیە][115] •

میولر ـ لە لێکۆڵینەوەی زمانە ئێرانی‌یەکان دا بایەخێکی گەورەی بە زمانی کوردی داوە و دەڵێت : [هەرچ لێکۆڵینەوەیەك

---

(١١٥) هەمان سەرچاوە ل ١٢ •

لـــه زمانه ئێرانی یەکاندا بکرێت و زمانی کـــوردی تێدا فەرامۆش بکرێت ، ئەو لێکۆڵینەوەیە بە کەم و کوورِ و ناتەواو دادەنرێت] زانای ئەڵەمانیای ـ ش (ئۆشکارمان) لە ساڵی ١٩٠٦ دا دەربارەی شێوەی موکریان(١١٦) نووسیویەتی و ئـــەم کتێبەی ئەم زانایە ، بەرهەمی گـــەرِانێکی دوو ساڵ و نیـــوی خۆی بووە لـــە نێو هۆزە کوردەکانی ئێران دا ئەم زانایە لە ساڵی ١٩٠١ ـ ١٩٠٣ لە لایەن میریی ئەڵەمانیاوە بۆ لێکۆڵینەوە لـــە زمانی هـــۆزە کوردەکان و دەرخســـتنی پێـــوەندی ئـــەم زمـــانـانە لـــەگـــەڵ زمـــانـــە کۆنەکانی ئەم ناوچانە ، وەك فارسی کـــۆن ـ پەهلەوی ـ یان زمانی دانیشتووان لە سەردەمی هەخامەنشی و ساسانی‌یەکان دا، نێردراوەتە ئەو ناوچەیە • هەروەها ئۆسکارمان لە رِێزمانی زمانی کوردی و فۆلکلۆری کوردی دواوە و کتێبێکی دیکەی لـــە ١٩٠٩ دا دەربارەی زمانی کوردی دەرکردووە کە تیایدا باسی شێوە زمانەکان و زمانی گفت و گۆی ناوچەی رِۆژهەلاتی کـــوردستانی تێـــدا کردووە بـــەلام بەشی زۆری ئـــەم کتێبە دەربارەی فۆلکلۆری کوردی‌یە(١١٧)

مێژوو نووسی بەرتیانیایی (سدنی سمث) دەڵێت :

---

(١١٦) ئەم کتێبە ، بـــە دوو بەرگ ، لە لایـــەن کۆرِی زانیاری کوردەوە ، بە ناوی (تحفەی مظفریە) وە لـــە چاپی داوە • اوسکارمان لە ١٩٠٥ دا ، لە (برلین) دەری کردووە و لـــە ١٩٧٥ دا ماموستا هێمن ، هێناوەیەتە سەر رێنووسی ئێستای کوردی •

(١١٧) هەمان سەرچاوە

[لەم چەرخەی دواییدا ، گۆڕانێکی زۆر گـەورە بە سەر تێوری زانا و لێکۆڵەران لە زمانی کوردی دا هات .

ئەم زانایانە ، وە تایبەتی ، پسپۆرەکانیان ، کە دەتوانین پشت بە ڕا ـ کانیان ببەستین ، دەڵێن (زمانی کوردی ، نەك هەر لە فارسی‌یەوە وەرنەگیراوە یا دانەتاشراوە ، بەڵکو زمانێکی زۆر سەر بەخۆیە و گۆڕانی ڕاستەقینەی خۆی هەیە ، تەنانەت لەو فارسی یە کۆنەش ، کۆنترە کە نەخشە بە ناو بانگەکانی ـ دارا ـ ی لە سەر کێوی بێستوون پێ نووسراوە) خۆ ئەگەر ئـەم ڕایە ، ڕاست بێت ، ئەوا زانایانی مێژوو دەتوانن بڵێن [زمانی کوردی لە سەدەی شەشەمی پێش زایینا هـەبووە و زمانێکی تەواو سـەر بەخـۆ بووە[١١٨]] (ادمۆندس) دەڵێت [لـە سەردەمێکدا ، گەڕۆکە بەزانەکان ، دەیانویست کـە سەر لـە زمانی کوردی تێك بدەن و ئەم زمانە بە شیوەیەك لە شێوەکانی قسـە کـردنی خەڵکی فارسی دابنێنی][١١٩] کـە ئەمەش لـە ڕاستیەوە زۆر دوورە ... ، ڕاستە هەردوو زمانکە لە ڕەگەزدا، لە یەکتری‌یەوە نزیکن یا هاوبەشن بەڵام میانەیەکی گەورە لـە نێوانیاندا هەیە و جیاوازی لە (مفردات) و ڕێزمان و گۆکردندا

---

(١١٨) مێژووی کورد ل ٥٦ ـ ٥٧

(١١٩) بۆ وێنە : « ماریو گارزونی » کە بۆ ماوەی (١٨) ساڵ لە ناوچەی ئامێدی ـ دا ژیاوە واتە لە (١٧٨٧)ەوە ، زمانی فارسی ـ بە زمانی ئەدەبی کوردی دادەنێت : بڕوانە د . اورحمانی حـاجی مـارف ، چـی دەربارەی زمانی کـوردی نووسراوە ؟ ل ـ ٩ ـ

زۆرە • هەروەکو ئاشکراشە زمانی کوردی ، لە کۆمەڵی زمانە ئێرانی‌یەکانی ژووررووی ڕۆژئاوایە ، کە لە زمانی فارسی نوێ جیایە و فارسی ـ ش سەر بە کۆمەڵێ خوارووی ڕۆژئاوایە(١٢٠).

هەروەها دەڵێت [گومانی تێدا نیە ، کە زمانی کوردی بریتی نیە لــە شێوەیەکی وەرگیراو یان شێوێنراو لــە زمانی فارسی‌یەوە ، بەڵکو زمانیکی پوختی ناسراوی ئاری یـە ، کـە تایبەتی و گەشەکردنی خۆی هەیە(١٢١) •

میجەررسون دەڵێت [زمانی ئێستای کوردەکان زمانێکی شێواو و نارێك نیە ، کە بنچینە و تایبەتی خۆیی نـەبێت ، وەك گەڕۆکەکان تێی گەیشتوون ، بەڵکو زمانێکی ئاری زۆر پاکە و ئێستاش هەر بەردەوامە و هەیە](١٢٢) •

مینورسکی ـ ش دەڵێت [زمانی کوردی لە زمانە ئێرانی یەکانە و لە فارسی‌یەوە وەرنەگیراوە بەڵکو زمانێکی سەر بە خۆیە و یاسای فۆنەتیکی و سینتاکسی تایبەتی خۆی هەیە(*) ، پێوەندی

---

(١٢٠) کرد و ترك وعرب ، بەغدا ١٩٧١ ، ل ١١ •

(١٢١) وتاری ادمونز ـ مێژووی کـورد لـە (مجلە جمعیة اسـیا الوسطی) •

(١٢٢) هەمان سەرچاوە ، لە راپورتێکی میجەرسونەوە ، دەربارەی شاری سلێمانی لە (کلکتا) لە هیند ، لە ١٩١٩ داچاپ کراوە ل ٨٥ ، ٣٠٧ •

ئەم زمانەش بە فارسی‌یەوە وەك پێوەندی زمانی ـ صربی ـ بە رووسی ـ یەوە یا وەك پێوەندی زمانی ئەدەبی سویسراییە شاخاویەکان وایە بە زمانی ئیتاڵیایی‌یەوە](١٢٣) •

دوا نووسینێك کە مینورسکی ، بەر لە کۆچ کردنی دەربارەی کورد و زمانی کوردی لە ١٩٦٦ دا نووسیبێتی ، لەو وتارەدا بوو بە ناوی ـ کورد نەوەی مادەکانن)(١٢٤) کە تیایدا دەڵێت : ئەوەی مایەی سەر سوڕماندن و بەڵگەی یەکتی کوردەکان بێت ، زمانەکەیانە ، کە هەر چەندە لە نێوان شێوەکانیدا جیاوازیشی تێدا هەبێت ، بەڵام لە ڕووی دەنگ و ڕێزمانەوە هەر تەنیا یەك زمانە ••• ئەمش هەرچەندە لەگەڵ زمانی سەرەکی ئێران واتە ـ فارسی ـ دا جوێیە ، بەڵام هەر بە زمانێکی ئێرانی دادەنرێت • بەڵام لە کوێوە ئەم زمانە ، لەو ناوچە شاخاویەدا کە کوردی تێدا دادەنیشێت ، یەکی گرتووە ؟؟ ئەمە کێشە یەکە پێویستی بە چەند لێکۆڵینەوەی دی هەیە لە ڕێی بەراووردکردن لە نێوان هەموو و شەو ناوە (مادی)یەکاندا لەگەڵ واقیعی زمانی کوردی دا ، •••• ئەمجا دەڵێت سەرەڕای ئەوەی کە هێشتا ئەم جۆرە لێکۆڵینەوەیە نەهاتۆتە کایەوە ، بەڵام کە لە مێژوو ورد دەبمەوە و کۆچی هۆزە ئێرانی‌یەکان

---

(١٢٣) الاكراد ملاحظات وانطباعات ••• ل ٣٧ •

(١٢٤) د • کمال مظهر أحمد ، ئەم وتارەی لە ژمارە (١) ی گۆناری کۆڕ ـ ی (١٩٧٣) دا ، کردووە بە عەبی •

* فۆنەتیك و سینتاکس • دوو جۆرە زانستن لە زانستەکانی زمان و یەکەمیان دەنگ سازی و دووهەمیان رستە سازی دەگەیەنن •
وەرگێڕ

دەهێنمەوە یاد ، بۆ لێکدانەوەی بڵاو بوونەوەی کوردەکان لە خوارووی ئەنقەرە ، لە ئاسیای ناوەڕاست و ژووررووی سوریادا جگە لە کۆچی مادەکان ، هیچ کۆچێکی دی بەدی ناکەم[١٢٥]

بڕوانە : پێوەندی کورد بەمادەکان و بە زمانەکەیانەوە هەر لەم کتێبەدا ــ وەرگێڕ ٠

---

(١٢٥) وتاری مینورسکی لە گۆڤاری کۆڕدا ، ل ٥٥٨ ــ ٥٥٩ ٠

زمانی ئێستای کوردی

وەك بۆمـان ڕوون بووەوە ، زمـانی ئێستای کـوردی ، بەخۆی و هەموو شێوەکانیەوە ، لە زمانی مادەکان دروست بووە • ڕەنگە ئەو کۆمەڵە مادانەش ، لە سەرەتای قۆناغی جێگیر بوو نیاندا لە کوردستان ، بە یەك زمان دوابن و ئەمجا هەر بـە هۆی دامەزراندنی ئـەو کۆمەڵە مادانەوە لـە چەند جێیەکی کوردستان دا زمانەکەیان بوو بێت بە چەند لقێکەوە و هـەر کۆمەڵەش سروشتی ئەو ڕێ و شوێنەی وەرگرتبێت و گەشەی کردبێت • بەم چەشنە زمانە بنچینە کە پێ بە پێی گـۆڕرانی شێوەکانی ، ئەمیش گۆڕا بێت و لە ئەنجامی ئەمەشدا ، شێوەکانی لە بێژە و پێکهاتندا ، لە زمانە ئەسلێیەکە جوێ بوو بێتەوە • بەڵام لەگەڵ ئەم دوور کەوتنەوە و جوێ بوونەوەیەش کە لە بێژە و پێك هاتن دا ڕووی داوە ، لە بەر ئەوەی سەر بە یەك ڕەگەزن ، تایبەتیە بنچینە ییەکانی خۆی هەر پاراستووە •

بەو پێیە ، شێوە زمانەکانی ئێستای کوردی لە ناو چەکانی کوردستان دا ، هەموو بۆ تەنیا زمانێکی ڕەسەن دەگەڕێنەوە ، کە ئەویش یەکەم زمانی کوردی‌یە •

له لایەکی دیکەوە ، دەڵێین پێویستە ، یەکێك لەم شێوە زمانانە لە زمانە بنەڕەتیەکە وە لەوانی‌دی نزیکتر بێت • بەڵگە نەتەوایـــەتی و جـوگرافیـــایی و زمانناســی و مێـژوویـی و کۆمەڵایەتیەکانی وەك سەر گوزەشتە ، داب و نەریت و ئەفسانە ئەوە دەسەلمێنن : شێوەی موکریان کە دانیشتووانی موکـــریان لە (سابلاخ) پێ‌ی دەدوێن هەموو ئـــەم وەسفانەی تێدایە و شیاوی ئەوەیە کە ببێتە نمونەیەك بۆ یەك لا کردنەوەی زمـانی کوردی(١٢٦) •

بێگومان، موکریان ، دەکەوێتە ناو جەرگەی میدیای کۆنەوە و هەر لە وێشدا زەردەشت دەر کەوتووە و کۆنترین بەشی ئاڤێستا ش ـ سروودەکان ـ ە کـە بە زمانی مـادەکان نووسـراوە • بۆ یەدەبێت ئەم شێوەیە لە یەکەم زمانی کوردی یەوە ، کە کۆمەڵە مادەکان بەر لەوەی شێوەکانی لە یەکتری جوێ ببنەوە لە مەڵبەندە نوێکانیاندا ، پێ‌ی دواون ، لە هەموو شێوەکان نزیکتر بێت •

باس کردن و بە راوورد کردنی شێوەی ئێستای موکری و وشەی ئاڤێستا و وشە میدی‌یەکان دی ، کە ئوسکارمان ـ بـە دوور و درێژی لی‌یان کۆڵیوەتەوە ، ئەو پێوەندیە پتەوەی نێوان ئـــەم شێوەیە و ئـەو زمانـە دەر دەخـات کـــە ئاڤێستای پێ نووسراوەتەوە ، هەرچەندە شێوەکانی دیکە لەم ، زۆر دوور ناکەونەوە •

---

(١٢٦) مێژووی کورد ل ٣٠٨ •

دەربارەی دیالیکتە کوردی یەکان ، (ادموندز) دەڵێت [کوردستان وڵاتێکی بەرزی شاخاوی‌یە و ڕێگە و بانێکی یەکجار سەتی هەیە ، چەند سەدەیەك بەو شێوەیە ماوەتەوە ، پێ ئەوەی یەکبوونێکی سیاسیانەی بە خۆیەوە دیبێت ، تا کەلەپوورێکی هاو بەشی پێ ببەخشێت ، شتێکی دووریش نیە گەر بڵێین ، شێوە ناو خۆییەکانی ئەم زمانە ، زۆر جار لە دۆڵێکەوە بۆ دۆڵێکی دی یان ناوچەیەکەوە بۆ ناچەیەکی دیکە ، جیاوازە ، بەڵام ناوەڕۆکی تایبەتیەکانی ئەم زمانە هەر وەك هەندێ لە باوەڕ پێکراوان دەڵێن(١٢٧) : [لەگەڵ ئەو دووری و جیاوازیەی لە نێوان هۆزە کوردەکاندا ، دەبینرێت ، بەڵام ئەم دیاردەیە تەنیا بەوە دەدرێتەوە کە ئەو هەموو شێوانە لە زمانێکی ڕەسەنی دێرینەوە وەرگیراون کە زمانی مادەکان)(١٢٨) دیار و ئاشکرایە

---

(١٢٧) مینورسکی ، لەکتێبەکەیدا ، (قبائل ایران الغربية) (المعهد الانثربولوجي الملكي) ١٩٤٩ .

(١٢٨) کرد و ترك و عرب ل ١١ ــ ١٢ .

شێوه ، یان دیالیکته کوردیه‌کان

(ك • کیورنلی)[١٢٩] ده‌ڵێت : [زمانی کوردی له دوو دیالیکتی سه‌ره‌کی پێك دێت ، که دیالیکتی ژووروو ، خوارووه، وه هه‌ر یه‌کێك له‌م دوو دیالیکته‌ش ده‌بێت به چه‌ند لقێکه‌وه و له مانه‌ش لقی تری لێ ده‌بێته‌وه • هۆزه‌کانی موکریان و هه‌کاری و شوکاكو بایه‌زید سه‌ر به‌کرمانجی ژووروون و له‌م چوار دیالیکته‌شه‌وه ، لقی دیکه‌ی لێ ده‌بێته‌وه • ئه‌مجا ده‌ڵێت ، ئه‌م هۆزانه ، له ناوچه شاخاویه‌کانی ڕۆژ ئاوا و خواروو ، ژوورووی ڕۆژئاوای ده‌ریاچه‌ی ورمێ تا « سنه » و له‌و یۆه تا سلێمانی‌و که‌رکووكو ماردین ، تا ده‌گاته دیار به‌کر و ده‌ریاچه‌ی وان ئه‌م ئه‌م هۆزانه بڵاو ده‌بنه‌وه • به‌ڵام کرمانجی خواروو : (له‌ك و کرمانج و که‌لهوور و گۆران و لوڕ پێی ده‌دوێن و له ناوچه‌ی شاخی زاگرۆسی و خوارووی سنه و کرماشان ، تا ده‌کاته لوڕستان داده‌نیش[١٣٠] •

---

(١٢٩) ئه‌م زانایه له ١٨٣٦ ـ ١٨٣٧ دا ، چه‌ند باسێکی ائنوگرافی، ده‌رباره‌ی کورد نووسیوه •

(١٣٠) چی له‌باره‌ی زمانی کوردی یه‌وه نووسراوه ، ١٠ ـ ١١ •

نووسەر لەو بڕوایەدا یەکە دیالیکتی کرمانجی ژووروو لـە کرمانجی خوارووەوە دوورە ، لە کاتێکدا کە لە نێوان ئـەم دیالیکتانە و لقەکانیاندا ، نزیکیەکی تەواو هەیە و ئەو هۆزانەی کە پێڕەوی یەك شێوە دەکەن بە ئاسانی لە یەکتری دەگەن .

بەلاّم (پ . لیرخ) زمانی کوردی دەکاتە پێنج شێوەوە (کرمـــانجی ژووروو ، لـوڕی ، کـە لهـووری ، گۆرانی و زازایی) و لــە زازایی دەدوێت و دەربارەی کـرمانجی ژووروو دەڵێت [لە هەموو کوردستانی ڕۆژئاوادا هەر لە (موصل) ەوە تا ئاسیای ناوەڕاست بلاّو دەبێتەوە]و دەربارەی (زازا)ش دە ڵێت [لە کاتی بەراووردکردنی زازایی لەگەڵ کرمانجی ژووروو ، زمانە ئێرانیی یەکاندا بەتایبەتی وە لـە ڕووی دەنگ و شێوەوە چـەند شتێك دەردەکەوێت ، کە قایلمان دەکات بۆ ئەوەی بڵێین زازایی زمانێکی سەر بەخۆیە] ئەمجا دەڵێت [لەگەڵ ئەو جیاوازیەشدا ، هێشتا زازایی هەر دروست بووی کرمانجی‌یە][131] .

---

(١٣١) هەمان سەرچاوە ل ١٩ .

کورتەیەك دەربارەی شێوەی زازایی

دەربارەی زازایی ، مینورسکی دەڵێت [دەبێت چاوێك بە دانیشتووانی ناوچەی دەرسیم لە ویلایەتی (خربوط) دابگێڕین کە دەکەوێتە نێوان ئەو دوو ڕووبارەی (فرات) پێك دەهێنن ، دانشتوانی ئەم ناوچە یەکوردنو هەشت هێندەی ئەوانە دەبن کە کورد نین ، ئەم کوردانەش بە شێوەی زازایی قسە دەکەن و ئاینێکی تایبەتی خۆیانیان هەیە ، بۆیە هەندێك لە سەر ئەم ئایینە جیایە ، دەڵێن ئەم کۆمەڵە بە کورد دانادرێت ، بەڵام بەلای منەوە ئەمە تیوریەکی هەڵەیە ، چونکە ئەمانە هەر بەو زمانە کوردی‌یە دەدوێن کە کراوە بە پێنج شێوەوە و ژیانێکی کۆمەلایەتی کوردانەش دەژین ، هەڵبەت ، ئاینیشیان هەر ئەو ئاینەیە کە خێڵە کوردەکانی دیکە باوەڕیان پێ هێناوە و پێڕەوی دەکەن][١٣٢] .

---

(١٣٢) الاكراد ملاحظات و انطباعات ، وەرگێرانی د . معروف خەزنەدار ، لە رووسی‌یەوە بەغدا ١٩٦٨ – ل ١٧ – ١٨ .

منیورسکی له سالآنی بیستی ئه‌م سه‌ده‌یه‌دا ده‌رباره‌ی زازا، ڕای خۆی گۆڕی و له (انسکلوبیدیای) ئیسلامی دا ده‌ڵێت [له‌م سه‌ده‌یه‌دا ، به ته‌واوی ئه‌مه سه‌لمێنراوه که توخمێکی ئێرانی هه‌یه و کوردی نیه وه‌ك گۆران و زازا یان ظاظا ـ له نێو گه‌لی کورددا](١٣٣) .

هه‌ر ده‌رباری زازا ، له وتاری [کورد نه‌وه‌ی ماده‌کانن] ده‌ڵێت [ده‌توانین له نێو کۆچی ئه‌م دواییه‌ی هۆزه ئێرانی‌یه‌کان به‌ره و ڕۆژئاوا ، له سه‌ده‌ی ده‌هه‌می زایینیدا ، په‌نجه بۆ د نیشتووه شاخاویه‌کانی ناوچه‌ی ده‌ریای ـ خزر ـ ڕابکێشین به‌ڵام ئه‌وانه کورد بون و له ئازه‌ر بایجانی خوارووداانیشته‌جێ بوون ...

هه‌رچۆنێك بێت ، ناوه (دیلم) یه‌کان له‌وشه کوردی‌یه‌کان جیاوازه و ڕه‌نگه (دیلم) یه‌کان باو باپیرانی چه‌ند هۆزێکی جیا بووبن که به‌ر له (زازا)ییه‌کان له ژووروی میسۆپۆتامیادا، له نێو کورده‌کان دا جێگیر بوو بن ، به‌ڵام ، سه‌ره‌ڕای ئه‌مه‌ش، چۆنێتی ژیانی (زازا)ییه‌کان ، له کورده‌کان‌نه‌وه زۆرنزیکه ، به‌ڵام وه‌ك پ ـ لێخ ـ لـه ١٨٥٦ دا ڕوونی کـردوه ، شێوه‌ی زازایی له زمانه بنه‌ڕه‌تیه که‌یانه‌وه زۆر جیایه و کورده کانی ڕۆژئاواش له زازاکان کۆنترن](١٣٤) .

---

(٣٣) مێژووی کورد ل ٤٦

(١٣٤) گۆڤاری کۆڕ ـ (الاکراد احفاد المیدین) ل ٥٥٩ ـ ٥٦٠ .

میجەرسون دەڵێت [سەرەڕای شێوەی موکری و لقەکانی ، چەند شێوەیەکی دیکەش لە کوردستان داهەیەو هەندێك لەوانەی پێ دەدوێن ، دەڵین ئەوانە کوردی ڕەسەنن‌و گرنگترینیان زمانی زازای‌یە ، کە تایەفەیەکی گەورەی کوردن و لە ژووررووی دیار بەکر و دەور و بەری ئازەربایجان و هەندێك جێگەی (اناپول)دا، دادەنیشن . ئەمانەش نەتەوەیەکی شاخاوی زۆر ئازا و دلێرن ، بە شێوەیەکی ئاری زۆر پوخت دەدوێن ، نە لە شێوەی موکری و نە لە شێوەکانی دیکەی زمانی کوردی ناچێت ، بەڵکو شێوەیەکی تەواو سەر بەخۆیە و لە مێژەوە ، لە فارسی کۆن دوور کەوتۆتەوە، بەلاّم سەرەڕای ئەمەش دەبێت وەك هەر زمانێکی دیکەی پاکی ئاری لێ‌ی بڕوانین ، چونکە ئەم شێوەیە لە کوردی‌یەوە نزیکترە وەك لە زمانی فارسی‌یەوە . وە لەبەر ئەوەی زازانی‌یەکان لە بنەڕەتدا خاوەنی زمانێکی دیکەن ، هەموو کەسێك ، یان هەموو کوردی زانێك بە ئاسانی لێ‌ی ناگات .(١٣٥) .

هەروەها میجەرسون دەڵێت [گۆرانەکانی «زەهاو» هەورامانیەکی «سنە» و زازا و هەموو بەش و لقەکانی دی بەم شێوەی ژووررووی ڕۆژئاواییە دەدوێن کە لەشێوە بلاّو ـ شائع ـ ەکەی کوردی جۆی‌یە . بۆ وێنە گۆران ـ ی بە سێ (٣) دەڵێن (هەری) و زازا دەڵێن (هێری) کرمانج دەڵێن (سێ) .

---

(١٣٥) مێژووی کورد ، ڕاپورتی میجەرسون ، دەربارەی شاری سلێمانی ل ٣٢٠ و لە ڕاپۆتەکەدا ل ٨٨ ـ ٩١ .

به پێ ی ڕا ـ و لێکۆڵینەوەی (اندریاس) ی ڕۆژ هەڵاتناس [زمانی زازایی ، دروست بووی زمانی کۆنی « دیلم » ە و هەر لە ویشەوە پێگەیشتووە ئـەم ، تیۆریەش ، بـە پێی داستانە هەورامانیەکان ڕاستە(١٥٦)] ٠

زازای یەکان بە خۆیان دەڵێن ـ دملی ـ دنبلی ـ (فضل الله العمری) یش کە لە ٧٤٩ ی کۆچیدا ، کۆچی کـردووە ، لـە (مسالك الابصار) دا ، دەربارەی زازا دەڵێت [دنبلی ـ یەکان نەتەوەیەکن لە چیای ـ مقلوب و مختار ـ دا دادەنیشن] ٠

دنبلی ـ ش لە سەر کێشی (قنفذ ـ ژیشك) هاتووە و لە فەرهەنگ دا وا هاتووە [دنبل وەك ژیشك ، نەوەیەکن لـە نیوکوردەکان دا ، کە هەیانە تازەن وەك ئەوانەی زازا ـ دنبلی ـ یان پێ دەوترێت] (١٣٧)(*) ٠

---

(١٣٦) هەمان سەرچاوە ل ٣١٦ ٠

(١٣٧) محمد علی عونی کە سەر بە (دنبلی) یە ، لە مێژووی یوردا پەراوێز ل ٣٦٨ ٠

* تشبیە ـ کردنی نەوەیەك ، یان هۆزو تیرەو خێڵێك ، بە ژیشك، لە زاری هیچ مێژوو نووسو زانایەك داناکەویت ڕایەکی یەکجار نابەجێو نازانستیانەو چ لاپەڕەی زانستو چ مێژوو نایگرێتە خۆیو تەنیا قسەی سەر زارەکیو سەرپێیە

ـ وەرگێڕ ـ

چەند وشەیەك دەربارەی لوڕ و لوڕستان و شێوەکان ..

تا ئێستا چ لوڕەکان و چ لوڕستان ، مایەی لێدوان و گفت و گۆن لە نێو ڕۆژهەلاتناسان و تەنانەت لە نێو کوردەکان خۆشیانداە لێرەدا دوو ڕای سەرەکی هەیە کە یەکەمیان لە نێو کوردەکان داپتر بلاوە ، ئەویش ئەوەیە (کە لورەکان و بە ختیاری یەکان کوردن) وەڕای دووهەمشییان ئەوەیە کە بە (دوو نەتەوەی سەربەخۆیان دادەنین، نەك بەشێك بن لە نەتەوەی کورد ، بەلام پێوەندیەکی زۆر نزیکیان بە یەکەوە هەیە) . ژمارەی لوڕەکان (٦٥٠/٠٠٠) هەزار کەس و بەختیاری یەکان (٤٠٠/٠٠٠)هەزارە .

هەرچەندە ئێمە لەم بوارەدا،نامانەوێت خۆمان لەم کێشەیەوە بگلێنین ، بەلام دەبێت ، یەکێك لەم دوو رایەمان بۆ یەکالا ببێتەوە .. بۆیە پاش لێکۆلێنەوەی هەردوو ڕا یەکە و بار و دۆخی (موضوعی)ی ناوچەکە ، وای چاك دەزانین کە لە یەکتریان جوێ بکەینەوە .

لوڕەكان لـە ژووررووی ڕووباری (ابی دیز) ، بـەرەو ڕووی كرماشان دادەنیش ، بەڵام بەختیاری یەكان ، لە خوارووی ئەم روبارەدا ، ڕووە و ڕۆژهەڵات دادەنیشن و ئەو لوڕانەی لـــەو ناوچە ناو براوەدا نیشتەجێن ، بە كوردیان دەژمێرین(١٣٨) ، جگە (لە ڕووی مێژوویشەوە ، سەلمێنراوە كە كوردەكان و لوڕەكان ، ئێستاش هەر نزیك یەكتری دەژین •

كوردەكان لەهۆزی (گۆتی) و لوڕەكان لە (لۆلۆیی)ن، ئەمانە ش دوو هۆزن لـە هۆزەكانی زاگرۆس ، كە لـە ناوچەی خوارووی زاگرۆش لـــە (٢٥٠٠) ی پێش زایینداا ، پێكـەوە دەژیان(١٣٩)

ئەم ناوچەیە ، هەریمێكی سەربەخۆ بوو ، وە كوردستانی ئێران ، كە لوڕستانیش دەگرێتەوە ، تا سەدەی سیازدەهەم ، بەشێك بوو لەو ناچەیەی كە عەرەب بە ناوچەی شاخاوی ناو دەبرد •

---

(١٣٨) د ٠ أورحمان قاسلمۆ ـ كوردستان و كورد ـ بیروت ١٩٧٠ ل ٣٥٦ ـ ٣٥٧ •

(١٣٩) لە (كورد و نەژاد و پەیوەستگی ئو) ی رشید یاسمی ـ كە لە ١٩٥٦ دا ، لە تاران چاپ كراوە ، وەرگیراوە •
ڕەنگە ئەو (كاشی) یانەی كە لە عیراق دا ـ لە ناوەڕاستی هەزاری دووهەمی پێش زایین ـ دەستیان بە سەر (سلالە)ی حامورابی دا گرت ، كۆنترین دانیشتووانی لوڕستان و شاخی (پشتكوه)بن و پێوەندیەكی پتەویان بە لووڕەكانی ئێستەی دانیشتووی ئەم ناوچەیەوە هەبێت •

زمانی کوردی و شێوەی لوڕەکان ، هێندە لە یەك دەچن ، کە لە ڕاستیدا ، هیچ جیاوازیەك لە نێوان ئەو شێوەیەی کە لە کرماشان دا بەکاردێت و لە نێوان لوڕی دا ، بەدی ناکرێت ، کە ئەمەش بە هەمان جۆر ، بەسەر گیانی نەتەوایەتی و شارستانێتی لوڕەکاندا ، فەرز دەبێت •

زمانی کوردی ، لە شەرەفنامەی میر شەرەفخانی (بدلیس) یدا ، کە لە ١٥٩٦ ی زایینددا ، باس کراوە و بۆیەکەم جار لە (بطرسبرگ) ، لە ١٨٦٠ دا بڵاو کرایەوە ، بەسەر چوار لقەوە دابەش بووە :

١ ـ کرمانج

٢ ـ لوڕ

٣ ـ کەلهووڕ

٤ ـ گۆران

لەم دوو تێکستەی خوارەوە دا ، ئەو ڕاستیەمان بۆ دەردەکەوێت بەلای مێژوو نووسەکانەوە ، کورد لووڕ یەك گەلن •••• (کەریم خان ، سەرەك هۆزی لوڕ بوو کە لە ناوچەی زەندا دەژیان)(١٤٠) • دووهەم تێکستیش دەڵێت : [گرنگترین هۆز کە لە سەدەی هەژدەهەمدا بە کوردی

(١٤٠) شعوب اسیا الوسطی ـ بە زمانی رووسی ، موسکو ١٩٥٧ ل ٢٦٦

ئاخاوتبن ـ دوابن ـ هۆزی زەندە ، کە تەختی پاشا نشینی ئێران یان داگیر کرد)[١٤١] •

هەر لە هەمان سەرچاوە دا دەڵێت [لە ـ خرم آباد ـ پاتەختی لورستان ـ ەوە ژمارەیەك لـە هۆزە کوردەکـان زۆر بەگەرمی پێشوازی کەریم خان ـ یان کرد] •

وە لە کاتێکدا کە (روسو) ـ لە سەدەی هەژدە هەمدا ـ هۆزەکوردەکانی ژماردووە ، نـاوی کـەلهوور و موکــری و زەنگنەی بردووە ، کە هەموو مان دەزانین ئەم هۆزانە کوردن •

بەم جۆرە دەتوانین بڵێین ، کە لە مەودای گەشەکردنی پێوەندی یەئابووریەکان و پاش یەکگرتنی گەلی کورد لە داهاتوودا لوڕەکان دەبن بە بەشێك لە گەلی کورد[١٤٢] •

---

(١٤١) تأریخ الزند ، د • هدایتی ـ بە زمانی فارسی ، تاران ١٩٥٦ ل ٧٨ تێکستی یەکەم و دوو هەم لە (کوردستان و کوردی) ی د • قاسملۆ وە وەرگیراوە ل ٣٥٧ ـ ٣٥٨

(١٤٢) قاسملۆ ل ٣٥٨ •

چەند ڕایەکی دی دەربارەی شێوە کوردییەکان

(دی مورگان) لە ١٩٠٤ دا ، دەربارەی شێوە زمان ـ دیالیکت ـ ە کوردییەکان ، بە زمانی فەرەنسایی ، باسێکی نووسیوە و لە شێوەی (موکری رووسی ، یەزیدی بایەزیدی ، سسنەیی ، کرماشانی ، هەورامانی ، جافی ، ڕێژاوی ، سلێمانی، لەکی ، خوجرەندی) دواوە و بەراووردی کردوون[١٤٣] •

وە لە ساڵی ١٩١٣ دا ، میجەرسون ، کتێبی ڕێزمانی زمانی کوردی نووسیوە و ، ئەم زمانەی کردووە بە (٤) شێوەوە (کرمانجی ، گۆرانی ، لوڕی زازایی) و کرمانجی ـ یشی کردووە بە دوو بەشەوە [ژووروو ـ خواروو][١٤٤] •

مینورسکی ـ ش ، زمانی کوردی دەکات بەم بەشانەی خوارەوە

١ ـ شێوەی خواروو : کە لە کرماشانی و سنەیی پێك دێت •

---

(١٤٣) هەمان سەرچاوە ل ٢٧ •

(١٤٤) هەمان سەرچاوە ل ٣٠ •

٢ – شێوەی ڕۆژهەڵاتی : کە لە سلێمانی و ساباڵخ (موکری) پێك دێت •

٣ – شێوەی ڕۆژ ئاوایی : کە لە سەرانسەری کوردستان دا بڵاوە(١٥٤) •

ئەدموندزیش دەڵێت [لە ڕووی زانستیەوە هەموو شێوەکان دەدرێنە پاڵ دوو کۆمەڵیبنچینەیی ، یەکەم : کۆمەڵی ژووروو ، کە شێوەی ئەو وڵاتانە دەگرێتەوە ، کە دەکەونە ڕۆژئاوا و ژوورووی ئەو هێڵەی لە کەناری خوارووی گۆمی ورمێ – وە دەست پێ دەکات ، هەتا زێ–ی گەورە ، لە خوارووی ڕۆژ هەڵاتەوە بۆ خوارووی رۆژئاوا ، ئەمجا لادەداتو دەگاتە ئەو شوێنەی کە دەڕژێتە رووباری دیجلەوە • ئەم هێڵە شان بەشانی ئەم ڕووبارە دەڕوات • بەڵام کۆمەڵی خواروو ، ئەو شێوە کوردییە بڵاوانە دەگرێتەوە کە دەکەونە نێو ئەو هێڵەی نەخشەمان کێشاو نێوان هێڵی خوارووی کوردستان ، سەرەڕای ئەوەی کە کوردستانی خواروو ، دوو کۆمەڵی گەورەی دیکەش دەگرێتەوە کە (موکری – سۆرانی) و کومەڵی (سلێمانی – سلێمانی ئەڕدەڵان)یە • ئەم کۆمەڵانەش لەیەك نەپچراون و تێکەڵاوی تەواوی لە نێوانیاندا هەیە بەو شێوەیەی کە سلێمانی خواروو لەگەڵ شێوەی کرماشان و شێوەی لەکی – لە لوڕستان دا تێکەڵاوی بە یەکدا چوونیان لە نێواندا هەیە •

---

(١٤٥) د • مارف خەزنەدار–الاکراد ملاحظات وانطباعات–لەرووسی یەوە – ل ٣٨ •

به پێچەوانەی ئەم دیاری کردنە جوگرافیاییەش ، کۆمەڵە شێوەیەکی دیکەی کوردی هەیە ، کە (زازا) یە لە تورکیا و (گۆران) ، لەعێراق و ئێراندا . زازا ، زمانی قسە کردنە لـە دیار بەکر و ئازربایجاندا ، (گۆران)یش لـە ناو (کاکەیی) و (طاوق) و هەندێ هۆزی (زەنگنە) لە نزیك کفری و (باجلان)ی نـزیك (خانەقین) دا بڵاوە(١٤٦) لـە ئێران ـ یشدا ، هۆزە هەورامـانییەکان لەسـەر هـەر دوو دیـوی زنجیرە چیـای (زاگروس) لە ڕۆژئاوای (سنە) وە بڵاو دەبنەوە ، کە لەگەڵ دراوسێکانی خـواروو یانـدا ، لـە سـەر ڕێگەی کرماشان و (سلطانیە) تێکەڵ بەیەك دەبن و و (گۆران) ی شێوەی نێوان سلێمانی و ئەردەڵانەیان لێ پێك دێت(١٤٧) .

کوردەکانی ژووروو بە گشتی بە خۆیان دەڵێن (کرمانجی) و کوردەکانی خوارووش ، بە شێوەکەیان دەڵێن ـ کـوردی ـ بەڵام هەندێ لە لێکۆڵەرە ئەوروپاییەکان بە هەردوو کۆمەڵە کە دەڵێن (کرمانجی)(١٤٨) .

بە پێی ڕای شەرەفخانی بدلیسی ، کـە ڕەنگە کۆنترین لێکۆڵەرێکی کوردبێت ـ وەرگێڕ ـ دیالیکتە کـوردی یەکان دەبن بەم چەند بەشەوە :

---

(١٤٦) کرد و ترك و عرب ، کۆمەڵە دێیەك (باجلان)یەکان هەنە ، لە ژووروی (موصل)ەوە چەند میلێك دوورن ، بە گۆران ـ ی دەدوێن : ل ١٤ .

(١٤٧) هەمان سەرچاوە : ل ١٤ .

(١٤٨) هەمان سەرچاوە : ١٥ .

١ ـ كرمانجي

٢ ـ كەلهووڕی

٣ ـ لوڕی

٤ ـ گۆرانی (١٤٩)

بەلاَم مامۆستا ـ توفیق وهبی ـ ئەم دیالیکتانە بەم جورە دابەش دەكات •

١ ـ كرمانجي ، كەلە

آ ـ كرمانجي ژووروو ، و لقەكانی [بادینانی ، بۆتانی ، ئاشتیائی ، هەكاری و بایەزیدی] پیێك دێت •

ب ـ كرمانجي خواروو ، و لقەكانی [موكری ، مەهابادی سۆرانی ، هەولێری ، سلێمانی ، سلێمانی و كەركوك، سنەیی ، ئەردەلاَنی] • پیێك دێت

٢ ـ لوڕی كە لە :

آ ـ بەختیاری

ب ـ لەك ـ ی

ج ـ فەیلی

د ـ كەلهووڕی

هـ ـ مامە سەنی •• پیێك دێت •

---

(١٤٩) شەرەفنامە ، وەرگێڕاوە بە كوردی ، چاپكراوی كۆڕ ، بەغدا ١٩٧٣ •

٣ ـ گوران ـ ی که له :

آ ـ باجەڵانی

ب ـ کاکەیی

ج ـ زەنگنەیی

د ـ هەورامانی ••• پێك دێت •

٤ ـ زازایی ••••

وا دەردە کەوێت ، کە زمانی کوردی ، لە کۆمەڵەدیالیکتێك پێك دێت ، کە سنووری جوگرافیایی و سیاسی دەیکاتە دو بەشەوە :

١ ـ کۆمەڵی ژووروو :

کرمانجی ـ شی پێ دەوترێتو لە ژوورووی کوردستان دا بڵاو دەبێتەوە و بریتی یەلەو شێوانە کە کوردەکانی تورکیا [جگە لە کوردەکانی دەرسیم کە بە زازایی دەدوێن] و پارێزگەی دهۆك و ناوچە کوردەواری یەکانی (موصل) و بە شێك لە ئێران و کوردی سوریا پێی دەدوێن •

٢ ـ کۆمەڵی خواروو ـ ژێروو

ئەو کۆمەڵە یە کە (سۆرانی) شی پێ دەبێژرێت و کوردەکانی خوارووی ڕۆژهەلاتی کوردستان پێی دەدوێن و بریتی یە

لەو شێوانەی کـــە کوردەکانی پارێزگــەی هەولێر و سلێمانی و کەرکووك و هەرێمی کوردستانی ئێران پێی دەدوێن •

بە واتا یەکی دی ، دەڵێین ، ئەم دیالیکتانە ، زۆربەی ئەو کوردانە پێی دەدەوێن کە لە خوارووی ئەو هێڵەی موصل و رەواندز و ورمێ بە یەکەوە دەبەستێتەوە ، نیشتەجێ بوون •

دوا ووشه

تا سالانی جەنگی یەکەمی جیهان ، دیالیکتی کرمانجی ، لە ئەدەبی کوردیدا بلاوبوو ، بەلام لە کاتی بەرپا بوونی ـ دامەزراندنی کۆماری مەهاباد ۱۹٤٥ ـ ۱۹٤٦ ـ لە ئێران دا ، دیالێکتی سۆرانی پێشکەوتنێکی ئاشکرای بە دەست هێنا •

وە پاش شۆڕشی ۱۹٥۸ لە عێراقدا ، ئەدەبی کوردی ، لە کوردستانی عێراق دا ، پەرەی سەند و دیالیکتی سۆرانی ، لە ئەدەبی تازە ـ سەردەم ـ ی کوردا ـ کەوتە کارەوە • لەم بوارەدا ، دەبێت پەنجە بۆ ئەوەش رابکێشین ، کە لە نێوان ئەم دوو دیالێکتەدا جیاوازیەکی هێندوە گەورە نیە ، بەلکو ، یەك زمان پێك دەهێنن و خاوەنی (مفردات) ی لە یەکچووی زمان و رێزمانی هاوبەشن • بۆیە بەلای کوردێکی ژووروووی رۆژ ئاواوە ، دژوار نیە کە لە کوردێکی خوارووی رۆژهەلات بگات •

زمانی ئەدەبی یەکگرتووش(۱٥۰) ، تا ئێستا ، نەهاتۆتە کایەوە و لە قۆناغی درووست بوونیدایە •

---

(۱٥۰) سەرەرای ئەوەی کە شێوەی سۆرانی لە بەر هەمی بیرو ئەدەبیدا ، لە کوردستان واتە لە عیراق و ئێران دا بەکار دێت •
ئەو باسانەی لەم کتێبەدا هاتوون ←

شێوەی نووسینی - کوردی - ش لە عێراق وئێراندا بە پیتی عەرەبی و لە سوریا ، بە پیتی لاتینی و لە سۆڤیەت - یشدا بە تیپی رووسی - یە •

لە ڕاستیدا بوونی نووسینی یەکگرتوو ، بۆ زمانی کوردی، چ بۆ پێشکەوتنی زمانەکە و چ بۆیە کگرتنی زمانی ئەدەبی ، زۆر پێویستە ، بەڵام لەبەر لەوە ، دەبێت ئەو پێتە لە بارو بەجێ یانە هەڵبژێردرێن کە لەگەڵ تایبەتیەکانی زمان و نووسینی کوردی دا دەگونجێت

خێزانە زمانەکان
زمانی کوردی
چەند ڕاریەك دەربارەی پێوەندی زمانی کوردی و زمانی مادی •
زەردەشت و نووسینی ئاڤێستا و بانگەوازەکەی زمانی زەردەشت •
ئاینی زەردەشتی لە سەردەمی - فەرثی - و ساسانی یەکاندا ژیانەوەی زمانە ئێرانی یەکانی ژووررووی ڕۆژئاوا •
قۆناغی مێژوویی گۆڕانی زمانە ئێرانی یەکان
سەربەخۆیی زمانی کوردی •
زمانی ئێستای کوردی •
دیالیکتە کوردی یەکان •
چەند وشەیەك دەربارەی لوڕ و لورستان و شێوەکەیان •
چەند ڕایەکی دی دەربارەی دیالیکتە کوردی یەکان •

رقم الايداع في المكتبة الوطنية ــ بغداد
(٥٨٧) لسنة ١٩٨٥

دار الحرية للطباعة ــ بغداد
١٤٠٥ هـ ــ ١٩٨٥ م

الجمهورية العراقية
وزارة الثقافة والاعلام.
دار الثقافة والنشر الكردية
السلسلة رقم (١٠٧).

تأريخ اللغة الكردية

زبير بلال اسماعيل
ترجمه من العربية:
يوسف رؤوف على

السعر «٥٠٠» فلساً

تصميم الغلاف: عبد القادر علي مردان
دار الحرية للطباعة - بغداد